

ПЕРНИСТИМ ШЛЯХОМ

П. КИБКАЛО

МЮНХЕН
ПОЛТАВА

ПОЛІКАРП КИБКАЛО

ПЕРНИСТИМ
ШЛЯХОМ

Полікарп Кибкало

ТЕРНИСТИМ ШЛЯХОМ

Polikarp Kybkalo

Полікарп Кибкало

ALONG
A THORNY PATH

ТЕРНИСТИМ
ШЛЯХОМ

diasporiana.org.ua

PUBLISHED BY THE AUTHOR

Buenos Aires — Rochester (N. Y.) 1961

НАКЛАДОМ АВТОРА

Буенос-Айрес — Рочестер 1961

В І Д А В Т О Р А

Обкладинка роботи Бориса Крюкова.

Прошу свого читача вибачити, що я не майстер пера, а звичайний селянин, і може бути неправдивий вираз деяких слів. Я маю нижчу освіту, закінчив чотири класи народної школи. Прикрашувати мистецьки я не можу, а пишу щиро й правдиво, так, як воно відбувалося на ділі. Особи, яких я згадую в цьому нарисі, правдиві, за винятком деяких, що з відомих причин підібрані, події теж правдиві і вірні. Одне може бути не точне, це дати, деякі з них беру приблизно. Мови української літературної я не вчив, бо тоді, коли ходив до школи (1903-07 рр.) української мови не вчили, а тільки російської. Отож, у цих споминах я пишу мовою, яку я засвоїв від своїх батьків та від прочитаних мною українських книжок.

П. К и б к а л о

ВІЙНА І РЕВОЛЮЦІЯ

Я народився в 1896 році на Полтавщині, хутір Галущина Гребля, Кустолівської волости. Кобиляцького повіту, в селянській родині. Батьки мали 8,5 десятин землі і займалися сільським господарством. Закінчивши чотири класи народної школи, я не зміг продовжувати навчання, бо для цього потрібні були гроші, яких батько не мав а тому й займався сільським господарством, яке дуже любив. Дитинство провів добре, спокійно. до 1914 року, до вибуху першої світової війни.

Дякуючи своїм батькам. я взнав. що Україна була вільна Козацька держава, а потім стала колонією Москви. Коли я ще був малим, то батько розказував уривки з «Кобзаря». які так легко мені залишалися в пам'яті, а коли підріс, то це була улюблена моя книжка, яку я знав майже всю напам'ять. В 1915 році. 7-го серпня ст. ст., коли я мав усього 18 років і чотири місяці, мене покликано, вірніше мобілізовано до військової служби. Військове навчання проходив у Кременчуці. і в березні 1916-го року з маршовою ротою був відправлений на фронт, біля озера Нароч (Польща). де був приділений до 39-го Томського піхотного полку, 2-ий батальйон. 5-та рота. Ротний командир був поручник Давидов, а фельдфебель Пех (німець) в чині підпрапорщика, мав три

георгіївські хрести, і була це така собака, що трудно про все описати, але коротенько зупинюся.

Коли я прибув на фронт, були сильні бої під Дубном і Ковельом, вибивали німців із зимових позицій, які були сильно укріплені. Нашу частину було перекинуто на ковельський фронт. Майже два місяці вели наступ на Ковель, мало не кожний день, і безрезультатно. В другому взводі, куди я був приділений, була більша частина сибіряків і багато було українського походження; було два українці з України, один з Києва — Біма, живописець, дуже добра людина, а другий — Коваль Петро з Харкова, робітник, з якими я подружився і які дали мені напрямок, як захищати «царя і отечество», і тільки дякуючи їм і їхнім порадам, я маю змогу писати сьогодні спомини. Перший, Біма, був спокійний, толковий, словом — справжній інтелігент, а другий, Коваль, це звірина в образі людини, хоча для мене він був добрий. Школа, яку я прийняв від Біми та Ковалю, звернула увагу фельдфебеля Пеха і він мене зненавидів та старався позбутися за всяку ціну. Він завжди посилав мене в найнебезпечніші місця (секрет-розвідка), але перевірити не зміг, як я виконую. Крім того він любив, щоб йому віддавали честь і в окопах, як георгіївському кавалерові, а я цього ніколи не робив і за це ніс «дисциплінарне взысканіє»: дві години під винтовку, яке записувалося в книзі «дисциплінарних взысканій», а коли змінювалися в резерв, там я відбував кару. З другого боку, мене любили й шанували всі солдати моєї роти. Одного разу наш полк стояв у полковій резерві, в лісі, приби-

лиано кілометр чи півтора від передової лінії. Приходив до мене ротний писар Ключко, мій земляк з Кобеляка, й питає, чи одержав я з дому листа. Я відповів, що вже більше трьох місяців з дому нічого не одержував. Я помітив, що щось вдома є недобре, а дома я залишив старих уже батьків. Старший брат був забраний до військової служби в лютому 1915 році і служив в Очаківській кріпосній артилерії. Я запитав писаря: — Кажі в чому справа? Він оглянувся на сторони й каже, що батько мій помер 16 червня 1916 року (а це вже пройшло два місяці) і що в конторі роти є папери від матері, завірені священником тієї парафії, щоб відпустили мене у відпустку для поладження справ, а це в той час було законно. Але фельдфебель Пех не показав ротному цього «прошенія», яке вже підпили до архіву. Мені дав таку пораду, щоб хтось з моїх добрих приятелів у роті написав мені листа, наче з дому, від матері, що батько помер 16 червня, і подані папери, підписані священником, і що пройшло вже два місяці, але нічого не чути, і щоб я пішов з цим листом до ротного командира та показав йому, бо він про це нічого не знає.

Як я зазначив, було в мене два добрих приятелі — це Біма і Коваль, яким я розповів про це, й ми вирішили, щоб листа написав «з дому» Коваль, бо Біма писав дуже грамотно і щоб не було ніякого підозріння. Того ж дня лист був гуртом складений і написаний Ковалем, трохи його примняли, вложили в конверт з раніше одержаних листів і побачивши, що ротний пішов у контору, яка містилася в землянці, я пішов з листом до нього.

Одержавши дозвіл, я зайшов і доложив ротному, що батько мій помер ще 16 червня ц. р. і що я одержав з дому листа, з якого довідався, що тоді ще, 16 червня вислані відповідні папери, завірені священником, аби мене відпустили у відпустку для полагодження справ, бо залишилася старенька мати, яка мала до сімдесяти років.

Ротний, вислухавши мене і прочитавши мого листа «з дому», покликав писаря Клочко й запитав: «Чи було для Кибкала з дому повідомлення, що помер його батько?». Клочко, по невеликій павзі, сказав, що щось пригадує про це. Ротний наказав знайти і дати йому. Через декілька хвилин Клочко вийняв підшити папку, розгорнув і подав ротному, який прочитавши запитав: «Чому не виконано? Введь ето офіційний документ». Клочко відповів, що не знає, бо це справа фельдфебеля. Ротний наказав покликати фельдфебеля Пеха. Коли той з'явився, запитав: «Чому не виконано?» Фельдфебель відповів, що Кибкало має багато дисциплінарних «взисканій», а тому позбавлений права відпустки, і показав ротному книгу, в якій він, фельдфебель, за невіддання мною йому чести покарав мене 14 разів, разом на 28 годин «під винтовку». Прочитавши це, ротний сказав мені: «Ясно тобі, чому тебе не пустили у відпустку? Можеш іти». Мене взяла злість, і я повернувся й вийшов. Але в мить відчинилися двері землянки, і Клочко завертає мене до ротного. Я заходжу. Ротний стоїть такий злющий, і каже до мене: «Что ти говорил, как выходил?» Я стою й не знаю в чім діло. «Что ти говорил, как выходил?» питає ротний. Я кажу, що нічого не говорив. І повір мені, до-

рогий читачу, що по цей день я не знав би, що я йому «говорив», коли б мені не сказав Клочко. Як виявилося зі слів Клочка, я, повернувшись до виходу, ніби вилаявся матірними словами вбік ротного і фельдфебеля. Далі ротний зм'якшив тон і каже: «Ти знаєш, что тебя ждют за это?» Я далі підтвердив, що нічого не знаю, не стримався й заплакав. А злість взяла така мене, що коли б була при мені якась зброя, постріляв би всіх і сам би застрелився. Ротний сказав: «Можеш йти» і я вийшов.

Через деякий час приходив до мене Клочко і розповідає, як була справа коли я вийшов з контори. Фельдфебель Пех розповів ротному про мою поведінку і настоював віддати мене до воєнного суду. Ротний вислухавши, сердито відповів, що тільки він має право розпоряджатися ротою. Надалі, радив мені Клочко, щоб я примирився з Пехом, бо справа дуже серйозна і може бути погано. Але я зробив навпаки. Неможливо всього описати, але зупинюся на декількох фактах. Нашу частину перекинули на південно-західний фронт, під Звиняч. Зима 1916-1917 року була дуже люта, дільниця нашого полку була лісова, позиція одна від другої дуже близько. 50-150 кроків, як тоді мірялося. Навіть ручні гранати досягали окопів.

Близько перед Різдом наш полк змінився в полкову резерву і став приблизно за один кілометр від передової лінії. Кожний день ходили на роботу, чи то окопи копати, чи проволочку тягти. Жили всі в землянках, по 20-25 осіб. В моїй землянці було 24 солдати, і одна в

стіні пічка, в яку вміщався один «котлолок» щоб закип'ятити чаю. Кожний спішив раніше встати, щоб нагріти і пошити чаю. Я взагалі не спішив і завжди грів останнім. Одного дня, я ще лежав, як подалася команда «вихаді строїться на роботу». Всі одягаються, а я взяв «котлолок» і пішов набрати снігу для чаю. Рота построїлася зпереду землянок. Мені було чути, як «взводний» доложив фельдфебелю Пехові, що я не вийшов на роботу. Фельдфебель посилав свого посильного (холоу), і коли той прийшов до мене в землянку, я вигнав його. Слухаю команду: «Смірно! Равненіє направо». Це прийшов полуротний к-р, прапорщик Космач, з новоспечених прапорщиків, закінчивши шостимісячні курси, як тоді звалася, школу прапорщиків. Мені було чути, як дижурний по роті віддавав йому рапорт і наостанку сказав, що Кибкало з другого «взвода» не вийшов на роботу. Слухаю, йдуть у землянку фельдфебель Пех і прапорщик Космач. Я сиджу коло пічки в куфайці, без шапки, і підкладаю мерзлі соснові гіллячки, які не горять а тліють.

Увійшовши в землянку прапорщик Космач нічого мені не каже, бере за вухо, веде з землянки і ставить у строй не одягненого і без «головного убора» (без шапки). В цей час приходить ротний командир, поручник Давидов, поздоровкався з ротою, і побачивши, що я стою в строю без шапки, нікому нічого не каже, а йде прямо до мене. Підійшовши, подав команду: «Кибкало, три шага вперед — шагом марш!» Я вийшов. Він питає: « Чого я не одягнений і без головного убора стою

в строю?» Я відповів, що їх благородіє, прапорщик Космач, вивів мене за вухо, не давши одягтися. «А чого ти не виходив сам?» — запитав ротний. Я сказав, що в землянці міститься 24 солдати, пічка одна, яка вміщає один «котлолок», це для двох напиться чаю, я не пив і голодний, а тому й не вийшов.

Я помітив, що ротний не сердитий і здержується щоб не засміятися, що я стою в ряді без «головного убора» і не зодягнений. Мені нічого не сказав, а звернувся до роти: «Кто еще не піл чаю?» А солдатам цього тільки й треба, хто й пив і той кричить, що не пив. Ротний скомандував: «Рота кругом! По землянках чай пийте шагом марш!» Сам нічого нікому не сказав, пішов у свою землянку, яка була позаду всіх землянок. Мені до землянки було кроків десять, але я не пішов у землянку прямо, а пішов мимо фельдфебеля Пеха, який стояв разом із взводним і щось балакав. Проходячи коло Пеха, я запитав його:

— Ну що, допомоглося тобі, шкура ти зверхстроchnа?

Він збісився, позеленів, ухопив мене за руку: «ідьом к вотному» (бо він був гаркавий), і веде мене до ротного. Коли прийшли до землянки ротного, Пех постукав у двері, сказавши «разрешіте зайти». Почувся голос: «Заходь». Ми заходимо. Він доклав ротному все по правді, як було. Ротний вислухавши, сказав «можеш іти», а мене залишив у землянці. Коли фельдфебель вийшов, ротний каже мені:

— «Что ты думаешь? Ты знаешь, что тебя за это ждют?»

— Знаю. — кажу, — ваше благородіє. Але я одне вас

прошу, переведіть мене в другу роту, я з ним не можу примиритися.

По невеликій павзі ротний сказав «можеш іти». Я повернувся й відчиняю двері, мало не вдаривши ними фельдфебеля, який, прихилившись до дверей, підслухував, що ротний мені казав. Я зачинив двері й знову кажу йому: — Ну що, допомоглося тобі, шкура ти собача? Він хапає мене за руку й каже: «Ідьом к вотному», та стука в двері, щоб ротний дозволив зайти. Одержавши дозвіл, відчиняє двері й тягне й мене за руку. Та тільки почав розказувати як було, а ротний як закричить: «Ідіть к'чортовій матері обидва» і вигнав нас обидвох. Отут я вже доказав усе що зміг і що в мене наболіло. Не знаю, чи він докладав «вотному» чи ні, а до мене більше ні з чим не чіплявся.

Після двох тижнів наш полк став на передову лінію вже не на лісовій ділянці, а в чистому полі. Рівнота така, що не можна підвозити обіду вночі ближче, як півтора - два кілометри. Холод незносний. Нагріти з свігу чаю не було чим. Однієї ночі вирішили полізти наперед окопів, під дріт, назбирати кругів з колючого дроту. Це справа дуже ризикозна і ніхто не хотів ризикувати життям, а тому вирішили кинути жеребки. Це «удовольствие» випало мені та Ніколаєвичу з Пензенської губернії. Ми полізли. Я знайшов півтора круга, а Ніколаєвич два, і вже повзли до своїх окопів. Як тільки стали на віддаля двох-трьох метрів від свого окопа, почули команду: «Стій!». Це були фельдфебель Пех і його посильний (холуй). Нас повели до полуротного ко-

мандира прапорщика Космача, в якого вже написаний був рапорт, що Кибкало і Ніколаєвич хотіли перейти на сторону німців і були задержані фельдфебелем Пехом і солдатом Ушаковим, і зразу під конвоєм відправили нас у штаб полку. Там нас передано в розпорядження воєнно-польового суду. Суд визначив слідчих, які повинні закінчити слідство за 24 години.

Нас з Ніколаєвичем розлучили і кожної години брали на допит усе нові слідчі. На останньому допиті слідчий запитав мене:

— Кого бажаєш зі свого відділу, як свідків, двох солдат?

Я відповів, що в моєму відділі 24 солдати, беріть кого захочете, бо всі знають і всі тягнули жеребки, кому йти. На цьому слідство закінчено, і через годину відбувся воєнно-польовий суд.

Я не так боявся розстрілу, як різок, які тоді найбільше практикували, і мені прийшлося самому бачити, як одному дали 25 різок, бо езекуцію цю переводили в приязності солдат, яких визначали з кожної роти по декілька чоловіка.

Нас привели на суд, який містився в землянці. Суд складався з трьох штабних офіцерів, під головуванням полковника Церпиша (поляк). Прочитали нам обвинувачення, в «ізмєне родіні» й бажанні перейти на сторону ворога, але, мовляв, дякуючи «бдітельності» георгієвського кавалера, фельдфебеля Пеха, були задержані. Увесь час на суді нас брали перехресним порядком; один запитав одно, а інший щось інше, навіть таке, що

воно до данної справи не відноситься. Але, коли справа ясна й чиста, то не вдалося їм збити ні мене ні Ніколаєвича. Були два свідки з нашого відділу, Коваль, який читачеві вже відомий, і Сирчин, сибіряк українського походження, які підтвердили так, як воно справді відбувалося. Був на суді і ротний поручник Давидов, якого в процесі суду нічого не питали.

З ходу суду я не думав, що мене засудять до розстрілу або катування різками, але боявся, що як ротний дав або дасть правильно мою характеристику, то може бути погано. Коли суд наближався до кінця, запитали ротного «яке поводження було Кибкала і Ніколаєвича, на протязі перебування їх у дорученій вам роті?». Отут я завмер. Ротний Давидов дослівно сказав так: «Солдати Кибкало і Ніколаєвич, на протязі перебування у ввереної мне роте, були дисциплінованими і гідними слугами царю і отечеству. З моєї сторони, я думаю, это какое то недоразумение». Оці, й тільки оці слова вирішили суд, який визнав нас невинними і дав право к-рові роти, поручнику Давидову, перевести нас в другу роту або команду. Нас, як підсудних, так і свідків, в роту не відправили, а визначили при штабі землянку щоб переночувати, а на другий день нам привезли речі, які в кого були, зброю і патрони, словом усе солдатське майно, що було закріплене за кожним. Чому це так зроблено, для мене невідомо. Так ми прожили при штабі п'ять чи шість днів. Одного дня, пізно ввечері, вістовий при штабі полка повів нас у штаб з речами. Нас там чекав ротний к-р Давидов. Прийняв нас ввічливо і сказав, що ми

всі направляємося в команду траншейних орудій, куди ми прикомандировані. Ми щиро подякували й були цим дуже задоволені. Зразу ординарець відвів нас у згадану команду. Так я позбувся проклятого німця Пеха.

Після роти в команді, це щось відмінне. Було тут 82 особи, 12 коней, 13 бомбометів, 13 мінометів. Так що я фельдфебелеві Пехові був вдячний, бо він хотів позбутися мене шляхом знищення, а вийшло навпаки... Але за його долю мені прийшлося взяти через півроку. Коли Керенський повів наступ на Конюхи. Пеха перебізано кулеметом надвое. В січні 1917 року нашу частину перекинули на Тернопільський фронт, за Тернопіль 75 кілометрів. Вся наша дивізія стала на відпочинок коло станції Озірна, село Данилівка. Боїв навіть не було, крім перестрілки. Тут застала нас і революція. Царя знято 15 березня, а ми дізналися про це в перших днях квітня, а до того ще співали «Боже, царя храни». Але було помітно, що щось діється, бо офіцерство стало зовсім інше, ніж було до того. Як видно, далі скривати було не можна. Другого чи третього квітня, був нам зачитаний маніфест, що імператор Микола II відмовився від престолу і передав його брату Михайлові. А через пару днів повідомили, що Михайло не прийняв престолу і вся влада перейшла до утвореного з державної Думи Тимчасового Уряду, яке очолив, як голова, есер Керенський. Настало в нас велике полегшення дисципліни, але титулування «ваше благородіє» і «ваше високоблагородіє» ще вимагали, хоч недовго, бо скоро почали появлятися на фронті різні оратори, які повідо-

мили про те, що діється в бувшій імперії. Але ці посланці були різного політичного переконання і говорили по-різному, так що забитій солдатській масі трудно було уявити — за ким стати.

В кінці травня 1917 року з'явився на фронті сам Саша Керенський і повів агітацію про наступ. Більше місяця він агітував, що, мовляв, ми запропонували німцям мир, точніше перемир'я, але вони, німці, говорять, що революція в Росії обернула армію в отару баранів, яка нездатна провадити війну, отож, ми покажемо, що ми сильні, міцно вдаримо їх, а тоді запропонуємо їм замирення. Тут же разом згадував і про землю та волю. Пам'ятаю як на одному мітингу нашого полку, один солдат сказав: «Нащо мені твоя земля і воля, коли мене вб'ють». Але Керенський — оратор дуже добрий, і відповів, звертаючись до командира полка: «Етому человеку видать сейчас документи і отправить домой. Трусов в революционной арміи не может быть». Що ж ви думаєте? Той солдат вийшов і сказав, «що він теж піде в наступ». І так нашу дивізію Керенський заігував до наступу. Але, поряд з нами, стояла фінляндська дивізія, 5-ий, 6-ий, 7-ий і 8-ий полк, які ніяк не погоджувалися йти в наступ, але вкінці погодилися, що на прорив не підуть, а коли фронт буде прорваний, то на піддержку підуть. І так, наступ був призначений на кінець червня 1917 р. Центром наступу призначено Конюхи. В час агітації про наступ Керенський твердив, що цей наступ ми проведемо не так, як при цареві, що жалів снарядів і не рахувався з людськими жертвами, бо змушували

дріт різати ножицями і всі укріплення брати груддю та йти по трупах солдатів. Я, мовляв, запевняю вас, що в цьому наступі ви не зустрінете ніякої перешкоди, крім живої сили. І правду сказати, що це він виконав. Коли закінчив договореність про наступ, почалася шалена підготовка, якою командував сам Керенський. Ми, побувши декілька років на фронті і десятки разів у наступних, рахували, що вже немає ні гармат, ні снарядів до них, бо при царському режимі в підготовці до наступу випустять по три-чотири снаряди з трьохдюймовок та з ножицями в руках — вперед, різати дріт, якого в німців було по 15-20 рядів. Так що дріт був не порізаний, а загачений трупами солдатів, по яких і йшли в наступ.

16-го червня 1917-го року почалася артилерійська підготовка. Це був такий жах, якого не можна на папері викласти, і це тяглося 16, 17 і 18 червня. Тим, які в той час були на передовій лінії, в тому числі і автор цих рядків, треба було мати не аби які нерви. Бо німак теж не дрімав і бив по нашій позиції так, що солдатам, яким припала доля бути на передовій, готові були йти в наступ, хоча ще й не підготований артилерійським вогнем, бо майже всі поглухли. 19-го червня канонада притихла і вилетіла повітряна розвідка. Коли повернулася, то був наказ продовжити підготовку на одні сутки. Уяви, читачу, долю тих, що були в той час на передовій лінії. Я пишу ці рядки й увесь дрижу при згадці цього воістину нестерпного жаху. І так, 21-го червня, о 6-ій годині ранку, пішли в атаку. Першу лінію зайняли не бачивши нічого, крім руїни від стрілен, а всі ворожі

вояки здалися в полон, другу теж, але тут був уже спротив і кулеметний вогонь, яким багато виведено зі строю, а на третій, якраз у Конюхах, зустріли такий спротив з кулеметів та мінометів, що він примусив нас зупинитися посеред Конюхів і окопатися. Все притихло. Тут з'явився сам Керенський, який прибіг з к-ром полка окопом і просив держатися, доки підійдуть фінляндці на піддержку. Але фінляндці, побачивши кров і визнавши, що німці чинять великий спротив, відмовилися йти на піддержку. Так і залишилася позиція посеред Конюхів. Плянований Керенським наступ був припинений, і Керенського я більше не бачив. В цьому бою я втратив своїх двох земляків, які були в цьому полку, але в іншому батальйоні: Ладатко Іван, з Дриженої, і Лашко Максим, з Бреусівки, Кобиляцького повіту. Ладатко був убитий розривною кулею в живіт, а Лашко ранений в обидві ноги. Я його бачив на першому перев'язочному пункті тяжко ранених, яких ще не встигли вивезти. Пішов його розшукувати на другий чи третій день, як ми були зняті з позиції на поповнення. Зайшов у палатку та запитав дижурного лікаря, чи є тут Лашко Максим, ранений в ноги, чи вже вивезений. Санітар переглянув списки тих, що залишилися ще невивезеними і сказав, що в четвертому відділі є такий. Я пішов туди і побачив таке страхіття, що каюся, що й пішов. На одному ліжку лежало чотири впоперек ліжка. Між ними я впізнав і Лашка Максима. Це лежала коротенька чурка. Побачивши мене, він впізнав і засміявся. Я підійшов до нього й питаю: що таке з тобою? Він каже, що ранений в

ноги і що вони в нього так болять, що, мабуть, не буде ходити. Я розкрив простину, якою він був прикритий і побачив, що в нього їх зовсім немає, відрізані, і він про це не знає, бо журиться, що болять... Мені так стало жалко його, що попрощавшись з ним я вийшов, не сказавши йому, що в нього ніг зовсім немає. Додому він після війни не з'явився. Я був у його батьків, коли прийшов додому.

Після цього наша частина була знята з фронту на поповнення, якого не відбулося, бо не було чим поповняти, і наші відтинки зайняли гвардійські полки Сімоновський та Преображенський, які прибули з Петрограду. На фронті була повна тиша, кожна сторона гоїла свої рани. Але рівно через місяць, 18 липня 1917 року зі сторони німців почалася сильна артилерійська підготовка, а 20 липня вони пішли в атаку. Нашу розтріпану дивізію знову поставили на передову, але вона зайняла лише полковий відтинок, якраз проти Конюхів. Два дні був упертий і тяжкий бій, але прорватися німцям так не вдалося. Дня 22 липня передано: спасайся, як хто може, бо гвардійські полки знялися самочинно з фронту і німці заходять нам у тил. Зчинилася велика паніка. Відступаючи, змішалися піхота, артилерія і обоз. Описати цього я не в силі, одне можу сказати, що я зі своїм начальником команди, прапорщиком Лебедьом (сибіряком) піймали по коняці, які ходили безпритульні, і за день опинилися під Тернополем, це шмат дороги від бувшої позиції. Але коло Тернополя нас затримали, формували з утікачів батальйон і поставили для затримки про-

тивника. Вночі я покинув позицію і за ніч опинився за 30 км. від Тернополя, де була вже підготована нова позиція. Тут було сконцертовано багато війська з розрахунком задержати наступаючих. Ждали день, ждали другий, ждали третій — нема.

Як виявилося, німці, взявши Тернопіль, зайняли зручну позицію і далі не пішли. Оце на цьому перша світова війна, на південно-західному фронті, була закінчена.

У вересні місяці нам зачитали про заключення перемир'я, а 29 січня 1918 р. про заключення миру і того ж дня ми знялися з фронту й стали на старих кордонах. Наша частина стала у Волочиську, а через маленьку річку були Підволочиська; це вже було австрійське, де стали австрійські війська. Ставши у Волочиську ми почули, що українці можуть відділятися в окрему українську частину. Тут був утворений для цього український комітет. Я прийняв у цьому активну участь і був членом згаданого комітету. По списку, які заявили бажання бути в українських частинах, було більше двох тисяч. Недалеко від станції Волочиськ були великі Остродубські касарні, які могли вмістити до двох тисяч вояків, але частина будинків потребувала ремонту, тож де можна було зайняти — зразу зайняли, розмістивши до півтори тисячі, а для решти ремонтували.

Близько тих касарень містився артилерійський склад, який займав гектарів до п'яти площі. Після відділення українців, росіян залишилося дуже мало, так що з полка можна було зформувати лише батальйон, та й

ті щоденно втікали, залишалося саме начальство. В перших числах лютого, не пам'ятаю якого числа, вночі стався вибух артилерійського складу, з яким пішла в повітря й Остродубська касарня, де були розміщені до півтори тисячі українців. З них уціліли одиниці. Більше тижня не можна було приступити до касарень, бо все вибухало й вибухало. Як виявилося опісля, штабс-капітан, який був начальником того складу, провівши спеціально туди електричний ток, зірвав склад, а разом і касарні, і цим помстився на українцях за їх відділення.

12-го нам оголошено, що 14-го лютого через Волочиськ будуть переходити дві дивізії, одна австрійська і одна німецька, яких перепустити без задержки, бо це згідно договору Українського Уряду в Бересті. Вночі з 13 на 14 лютого, о годині 12-ій одержали наказ: здати всім зброю. Це тягнулося годин дві, бо солдати відмовлялися зброю здати. Врешті-решт таки здали.

Як виявилося, ці дві дивізії, які вже стояли в Підволочиську і які мусіли 14-го лютого перейти кордон, заявили, що коли війська, які стояли на кордоні не складуть зброї, то може бути непорозуміння (бо стояли й російські війська) і можуть бути жертви. Отож, 14-го лютого ст. ст. о 7-ій годині ранку дві дивізії перейшли через кордон. Перша перейшла німецька, а за нею австрійська, якої передові частини співали пісню «Чубарики — чубчики, калина...» Австрійська і частина німецької дивізії пішли далі, а частина німців залишилася у Волочиську й почали вантажити у вагони все, що

попало: зброю, продукти та інше, і відправляли в Німеччину. Для евакуації в тил, стояв ешелон навантажений гарматами. Його теж відправили до Німеччини. Бачучи це, солдати, хоч і без зброї, почали протестувати і навіть дійшло до бійки, що призвело до того, що всіх солдат, як руських так і українців, де кого захопили, заарештовували й відправляли в колишні прикордонні касарні, об'явивши воєннополоненими. Так я, по закінченні війни, став воєннополоненим, чого за два роки перебування на фронті страшенно боявся. Зі мною разом був, згаданий раніше, Коваль Петро.

Коротенько схарактеризую Ковалю: Він робітник з Харкова, міцної будови, володів такою силою, що трудно описати, був дуже жорстокий для своїх ворогів, і навпаки, був дуже добрий для своїх приятелів. Завжди був серйозний; за два роки перебування з ним я не бачив, щоб він сміявся. Був рядовий солдат, але начальство його страшенно боялося. Про його «проделки» за два роки нашого знайомства можна написати цілі томи, вдачею він подібний до Винниченкового «босяка».

Отож, 15-го лютого я з ним опинився в полоні. Касарня наша весь час була окружена вартовими німцями. 17-го лютого рано подали команду: Одягатись і виходити та строїтись по два. Ми з Ковалем зайняли місце. Кругом нас кулемети, і ведуть на станцію та вантажать у вагони, мов оселедців у бочку, скільки можна вихнути. В кожному вагоні стає на дверях німець, а через кожні три вагони вартовий вагон з кулеметами. О десятий годині наш потяг рушив на Підволочиськ. Уя-

ви собі, читачу: пробувши два роки на передовій лінії, весь час я дуже боявся полону, а тепер, вже по закінченні війни, коли всі, хто залишився в живих, повертаються до своїх рідних, мене везуть у полон. Мені так було на душі тяжко, що я мимоволі, стоячи у кутку вагона, заплакав. Коваль Петро стояв коло мене, а вартовий, відхиливши трохи двері вагона, стояв, опершись на свою «пушку» (так звалася у них рушниця). Коваль побачив, що в мене покотилася сльоза й зробив таку схидну усмішку, що той, хто знав його натуру, міг передбачати, що буде щось страшне. І цього не прийшлося довго чекати. Повернувшись до вартового, який стояв над відхиленими дверима, Коваль з усього розмаху ударив його по голові і відчинивши двері, викинув його на повному ходу з вагона. Користуючись цим, ми один за одним, хто як попав, полетіли з вагона, але патрулі, побачивши це, відкрили по нас вогонь з кулеметів, цим зробили тривогу, і потяг став. Це було від кордону кілометрів шість, біля села Сафронівка. Дякуючи тому, що по лівій стороні, метрів за 100-150 був ліс, а понад залізницею чагарники, ми вскочили в ліс. Скільки вискочило з вагона — мені не відомо, але в лісі опинилося нас вісім чоловіка, в тому числі і Петро Коваль. Ясно, що кожний був ушкоджений, але ніхто на це не звертав уваги, бо був радий, що залишився живий і на волі.

День ми перебули в лісі, а вночі перейшли кордон і пішли в напрямку Проскурова, це 63 км. від кордону. Йшли ми весь час не відходячи від залізниці, і 19-го

лютого пізно ввечері, ми прийшли на станцію Жмеринка, наперед розпитавши місцевих мешканців, чи німці не заарештовують воєнних. На станції Жмеринка все зайнято німцями і комендант станції німець. Позиційних солдатів з різних сторін фронту зібралося до півтори тисячі. Погода погана, дощ із снігом, у станції всі не вміщаються, на дворі холодно, бо всі змочені. Тоді спонтанно відкрився мітинг, на якому обрано делегацію до німецького команданта, щоб дав для відправки в Київ потяг. Делегація, повернувшись оповіла, що командант прийняв її прихильно, але дати потяга відмовився, мовляв, це неможливо, бо такого немає. Почувши таку відповідь всі були невдоволені та пішли юрбою до команданта з вимогою, що коли сьогодні потяга не дасть, то візьмемо самі, розвантаживши навантажені вагони.

Побачивши розбурхане море солдатів, командант вийшов на балкон із своїм перекладачем і закликав бути спокійними, а він, мовляв, докладе всіх зусиль, щоб потяг дати. Солдатів що-години прибувало все більше. Над вечір, ешелон був зформований з самих площадок і почали вантажитись. Скільки було цих не критих вагонів, я не знаю, але ешелон уявляв собою комахник людей у сірих шинелях, що й буферів не було видно. Сніг з дощем не переставав іти, а ешелон стоїть на місці, бо немає паротяга. Отож, прийшлося ще раз іти до команданта. Але на цей раз маса була така розбурхана, що командант не показався а вийшов перекладач і заявив, що через 10-15 хвилин ешелон буде відправлено на Київ. Правда, на цей раз слова свої оправдав, і еше-

лон у скорому часі рушив. У Київ прибули в десятій годині вечора. Київ був безлюдний. Міст через Дніпро був ушкоджений і потяг далі не йшов. Тут уже кожний сам собі шукав виходу. Німців у Києві ще не було. Частина пішла шукати переправи через Дніпро, а я вирішив вертатись назад, на Фастів, це біля 60 км. від Києва. Це було в 11-12 годин ночі. Прийшовши з товарової станції до полустанка, я запитав залізничника, чи йтиме потяг на Фастів. Він знизнув плечима й каже:

— Тепер ніхто не знає, коли і куди йтиме потяг.

Я пішов далі. Не пройшовши й кілометра, слухаю, торохтить потяг. Я став близько путі й махаю до машиніста, який виглядав з вікна паротяга. Слухаю, потяг зашипів і зупинився. Тоді потяги ходили опалювані дровами, і швидко не відрізнялися від волів. Я скочив у порожній вагон, потяг рушив. Через годину чи дві, я був у Фастові. Потяг далі не пішов. Я вирішив зайти на станцію погрітись. Коли я відкрив двері, то побачив страшну картину. Повна станція диму від цигарок, всі лежать покотом, військові й цивільні, з рушницями й обрізами. Я став на дверях і стою, не знаю що робити. До мене знадвору підходить залізничник, чи то кондуктор, чи то сторож. Я його запитав, як мені потрапити на Полтаву? Він мені й порадив: найкраще звідцїля через Білу Церкву, Бобринськ. Знаменку і Кременчук. Коли я запитав, чи скоро туди йтиме потяг, одержав відповідь, що цього й начальник станції не знає. А мені порадив не залишатися тут, у Фастові, а йти на Білу Церкву, а через три кілометри є полустанок і там можна спо-

кійно відпочити, бо тут можна всього сподіватися. Вивів мене на колю, яка веде на Білу Церкву, і я пішов. Темнота така, хоч око коли. Підходжу до згаданого полустанка, там начальник — сторож. Розпитавши мене звідкіля я йду, сказав: лягай і спи. Коли йтиме поїзд, я розбуджу.

Я ліг на столі і заснув мертвим сном.

Чи довго я спав, не знаю. Мене розбудив той же сторож і каже: Стоїть потяг на Білу Церкву, йдїть скоро, сїдайте. Я схопився мов несамопитий і побїг. Потяг почав рушати, але мені вдалося сїсти. Потяг складався з чотирьох вагонів, якї тягла «кукушка» (маленький маневровий паротяг). Усїх пасажирів було сїмнадцять, а вісїмнадцятий, і майже всї позиційні солдати. Почало розвиднятися. Не доїжджаючи до Білої Церкви, цей екстра-потяг зупинився біля семафора, якого оточили вояки численністю до 40 осіб, одягнені по-різному, в цивільному і воєнному. Що це була за частина, мені не відомо. Як видно старший у військовій уніформі підійшов, запитав про документи, яких ні в кого не було, і зразу дав наказ: «Розстрілять!»

За нас ухватилися, як чорт за грїшну душу, зразу всїх поставили під залізничний насип, у ряд, і знайшовся один «герой», що почав розстрілювати з пагана. Встиг розстріляти одинадцять осіб, аж тут де не взявся мужчина, високого росту, худощавий, делікатно одягнений у цивільному і закричав по-російськи;

—Что вы делаете? Ведь это позиционные солдаты и какие могут быть в них документы?

Це приглушило всїх і розстріл припинився. Лишилося нас сїмох не розстріляних. Як стояли так і закам'яніли, дивлячись на свого рятівника. Він підійшов до нас і запитав кожного, хто він, звідкіля родом і як сюди попав. Одержавши відповідь, що всї були українці, він назвав себе теж українцем з Катеринослава, і тоді став з нами балакати чистою українською мовою. Наказав тїй розбещеній юрбі похоронити з пошестю одинадцять невинних жертв, і строго наказав, щоб такої анархії більше не повторилося. Кожного, хто буде підозрілий, треба детально вияснити, хто він, а для цього направляти в штаб. Нам, що лишилися в живих, дав пораду по залізниці не йти, бо можна ще натрапити на таких ідіотів, а рухатись віддаль від залізниці.

Ми щиро подякували йому, як своєму рятівникові, а при відході він спитав: «Може, ви голодні?» Ми відповіли, що з учорашнього дня нічого не їли. Він нас задержав і повів у село чи то хутір, яке було за півкілометра від залізниці, купив нам селянську хлібину і великий глечик молока. Не знаю, як решта моїх колеґ, але я їсти не хотїв. Та коли почав їсти, то з'явився такий вовчий апетит, що сам би все поїв.

І так ми розсталися зі своїм рятівником. Я ще й сьогодні його бачу перед собою таким, який він був тоді. Ця подія відбилася на мені більше, ніж два роки проведені на фронті. Бо хто був на фронті, той знає, що там кожної хвилини чекаєш смерті і страху немає ні в кого, бо ти приречений на смерть. Але це кінець жалкої війни, і як хотїлося жити, як хотїлось зустрітись

із своїми рідними та знайомими, але тут, на Київщині, в Білій Церкві, їдучи до своєї сім'ї, мріючи про побачення з нею, і віддавати життя, як каже приказка, «без музики». це було страшне пережиття. Мені було тоді рівно 22 роки, і за ці 10-15 хвилин у мене наполовину побілів чуб на голові. Головне, що побілів на більшу половину той чуб, що не був під солдатською «фуражкой». Той же, що був закритий «фуражкой», не побілів ані трохи. Чому так сталося, хай скажуть професори, бо я не можу дати відповіді. Одне скажу, що мені в молодому віці (22 роки) прийшлося голити голову через кожні два тижні, бо соромно було показуватись між людей.

Так, наша група неостріляних з семи чоловік, всі українці, катеринославці та харківці, і я один з Полтавщини, пішли в напрямку на Цибулівку і Бобринськ. З початку ми йшли не залізницею, але недалеко від неї, все глухими дорогами. Та виявилось, що за день ми проходили всього 20-25 км. Переночувавши в селі (забув його назву), вирішили йти залізницею, від якої були 5-6 км. Так ми наступного дня зранку до трьох годин пройшли порядну кількість дороги і ніде не було задержки. Одне погано, що їдучи залізницею ми ніде не змогли дістати собі їжі й були голодні, а тому ми вирішили зайти в найближчі хутори, щоб попоїсти. Аж тут, де не візьмись, затаракхали по нас із кулеметів, і кулі із свистом полетіли повз нас, нікого не зачепивши. Із-за горба показався потяг-броневик. Один з нас, харків'янин, витяг із свого «ранця» білу сорочку й почав нею махати. Потяг став, і нам було видно, як зводили коняку з по-

тяга, і один сів на неї та й під'їхав до нас. Був він одягнений в цивільному, балакав по-російськи. Під'їхавши до нас, розпитав хто ми, і повів до броневика. Там перепитали кожного, хто він і звідкіля йде, та в якій частині був, звідкіля родом. Написавши нам записку, «командир» запечатав її в конверт і сказав: ідіть на станцію, і то скоро, дасте начальникові станції цю записку. Ми пішли, та згадавши Білу Церкву і щоб вона не повторилася, поставились недовірко й відійшовши від броневика, розірвали конверт і прочитали: «По приїзді етих солдат направити в розпорядження комісара Козлова». Для нас стало ясно, що буде якась халепка, тому той наказ порвали і станцію оминули бічними дорогами.

Як ми довідалися від місцевих мешканців, тут усе зайняте більшовиками. були тут українські війська, але відступили. Коли запитали, хто кращий, чи більшовики, чи українці, ніхто не дав відповіді, знизують плечима і все. Правда, один старший чоловік сказав, що українські війська привітливіші, а більшовики сердиті.

Пройшовши декілька кілометрів, почули вистріли з гармат і кулеметів. Ми зупинилися і переночували. Стрілянина тривала недовго і затихла. Ранком рушили далі. Від місцевих людей дізналися, що недалеко станція Бобринськ і що вона ніким не зайнята. Ми направилися туди. На станції побачили щось страшне. Вікна побиті, ріг залізничного двірця відбитий снарядом, скрізь розкидані папери. На рейках стоїть три ешелони, а вагони — як решето, прошиті кулями, людей не видно.

Зрідка когось побачиш, що розрива папери, або щось тягне з собою. Ми наткнулися в вагоні на солдатську кухню, в якій було повно навареного супу й каші, а в «ящику» знайшли порції м'яса. Для нас це була цікава знахідка, бо ми голодні і поснідали дуже добре. Згодом почали з'являтися залізничники, і один, побачивши нас, аж ахнув з переляку, але коли дізнався хто ми, сказав, що вночі був тут бій українців з большевиками. Відступили ті і другі, а тому не радив нам тут довго залишатися, а якнайскоріше вийти. Ми подякували йому й пішли в напрямку станції Знаменки. Не доходячи до Знаменки, нас наздогнав потяг з трьома вагонами і «ку-кушкою». Ми до машиніста махаємо, щоб зупинився. Він зупинився й забрав нас. Так ми приїхали на станцію Знаменка. Станція була забита людьми. Мої колеги, розпрощавшись зі мною, пішли на П'ятихатки, а мені треба йти на Кременчук, до якого залишилося 75 кілометрів. На станції майже всі путі зайняті ешелонами, але без паротягів. Люди метушаться. Я підійшов до залізничника й запитав, чи не передбачається потяг на Кременчук? Він відповів, що на сьомій путі зараз відходить, скоро біжи, може застанеш. Я подякував і побіг попід вагонами. Добігаю, а він рушає. Та я встиг ускочити у вагон. Це товарний ешелон і зовсім порожній. На першій зупинці перейшов у вагон, в якому я був сам. Для ясности, хочу вернутися дещо назад, на фронт, під Конюхи.

Як попередю сказано, два гвардійські полки самостійно зняли з позиції і цим відкрили фронт, що спо-

нукало до панічного відступу військ. Від фронту за 12 клм. була станція Озірна і тут недалеко село Данилівка. Між станцією і селом було маленьке містечко, яке прилягало до станції і звалось теж Озірна. Коли почався відступ, і то панічний, мені прийшлося відступати через містечко Озірну. В ньому з вікон других і третіх поверхів зацокотіли кулемети, і було чимало вбитих і ранених. Виявилось, що це стріляли з кулеметів жида, які там мешкали, а довідались про це козаки і почали викидати їх з вікон. Отож, через цей випадок, я на жидів був сердитий.

Коли я перейшов з тормоза в вагон, і коли потяг став рушати, а я стояв на дверях, бачу біжить жид, такий рудий та бородатий, і подає мені руку та просить допомогти йому влізти в вагон. Мені прийшла до пам'яті Озірна, і я спочатку хотів відмовитись від допомоги, але людське сумління перемогло, і я по інерції подав жидові руку та втяг його у вагон. Він подякував, розпитував, звідкіля я їду, але я не відповідав і проклинав себе в думці, що допоміг йому сісти.

Доїжджаємо до станції Христинівка. День був ясний і теплий, якраз зішло сонечко. На станцію вільні жителі повиносили продавати молоко, хліб, пироги та інше. Коли потяг зупинився, жид мене питає: «Чи є у вас яка небудь посуда?» Я нічого йому не відповів. Він скочив з вагона й пішов до продавчинь. Повертається від них і несе консервну банку молока, і то не малу та два пироги. Підійшовши до вагона, подає мені. Я взяв, а аетитг вовчий з'явився, і я рішив не дати жидові того

молока. Однак це рішення стримувалося навідомою силою. Тим часом вліз у вагон жид і каже мені: «Чого ви держите, їжте, то я вам купив». Після ненависти до нього в мене з'явилося протилежне почуття і я, подякувавши, з жадобою з'їв. Між нами зайшла жвава розмова. Він розпитував мене, як зустріли революцію на фронті, і як особисто сприйняв її я. Свою думку він дав таку: «не дай Бог большевики прийдуть до влади, все пропало, в тому числі й революція».

В такій дружній атмосфері ми доїхали до Кременчука і там розпрощалися, як друзі. Потяг далі не пішов. Мені до рідної хати залишилося 90 клм. На моє щастя, в 11 годині ночі пішов потяг на Полтаву, яким я о 3-ій годині ранку був на станції Нові Сенжари, а о 5-ій годині ранку був у своїй рідній хаті, якої я не бачив два з половиною роки. Це було 25 лютого 1918 року. Брат старший за мене на півтора роки, був уже дома, прийшов 22 лютого, на три дні раніше мене. Це була радість, а разом і сльози, бо батько помер в 1916 році, тоді як ми захищали «царя і отечество». Пробувши два роки на фронті, я думав, що додому мало хто повернеться з війни, але виявилося, що не повернулося з нашого села всього 23 особи. Після мене прийшов тільки один, а решта були вже дома.

ПІДПІЛЬНА ОРГАНІЗАЦІЯ

Як сприймало село спочатку революцію, мені не відомо, а я застав таку розсвареність та ворожнечу, що трудно описати. Утворені були комітети, куди увійшли люди, які революції не розуміли, про Україну навіть не знали, але були просякнені духом большевизму. Я побачив, що тут пройшла підготовка большевиків добра, захопивши всі найтемніші маси. Для прикладу наведу, що я побачив на зборах, які відбулися в неділю, 28-го лютого, через три дні як я прибув додому. На зборах розбирали таку справу: Один старший чоловік, років під сімдесят, продав стіжок сіна в сусіднє село Драбинівку (шість кілометрів), не спитавши місцевого комітету. Член того комітету Антоненко Захарко виносить таке рішення: «Якщо цей старичок не доставить назад сіна, то розстріляти його». Всі комітетчики кричать «розстрілять». В мене чуб дубом став. Другий член комітету, Антоненко Арсеній, виступив із пропозицією, щоб на зборах обрати комісію, яка повинна побити в господарствах сівалки, жатки, чи ще який реманент, щоб зрівняти всіх. Правда, тут один, Кривоніс Олексій, виступив і сказав, що на його думку краще «утворити комісію, яка повинна розбити тобі голову». І це обидва бідняки, перший мав дві десятини землі, а другий — саму садибу. Це я на-

вів для прикладу, що діялося тоді в селі.

Хочу зазначити, що в нашому селі поміщиків не було, і багатоземельних, які мали б від тридцяти до шістдесяти десятин, було мало, а більшість мала від 5 до 12 десятин. Зовсім безземельних теж було декілька. Коли я прийшов додому, то німців ще не було і мені навіть не вірили, коли я казав, що німці, згідно договору в Бересті, прийшли в Україну. До квітня місяця село, крім своїх комітетчиків, не знало і не бачило нікого. 30-го квітня було оголошено, що до влади в Києві прийшов гетьман Скоропадський і це відчули дуже скоро, бо через тиждень з'явився в нашу Кустолівську волость відділ кіннотчиків, до 50-ти осіб, в царських погонах. Скликали збори й заявили, що все, що було конфісковано або забрано, як земля так і реманент, має бути повернено власникам. Комітети були ліквідовані, а на їх місце стала влада, яка була й за царату: старшини, старости, станові і поліцаї. Пішли в рух шомполи та нагаї.

Вкінці травня 1918 року приходять до мене незнайомий мені чоловік років 25-ти й питає: «Що у вас нового?» Я відповів, що було нового багато, а тепер усе старе, і я, як про одне так і про друге мало знаю, бо прийшов з фронту в кінці лютого. Він витягає з кишені книжечку, подивився в неї й питає: «Чи я не помиляюсь, ви є Полікарп Кибкало?» Я відповів: так. А звідкіля ви мене знаєте? Я вас перший раз бачу. Відповідаючи на мій запит, він сказав: «Я Сокільської волости, прізвище моє Клименко, послав мене до вас Садовий, якщо ви про нього чули». Я відповів, що перший раз таке прізвище

чую. Далі він каже: «Садовий з Великої Маячки (це від мого села 25 клм.), він був у Києві й приїхав сюди із спеціальним завданням, за дорученням Київського бувшого уряду. Він дав мені вашу адресу й доручив мені з вами познайомитись. Як він вас узнав, мені не відомо, про це ви довідаєтесь від нього, коли захочете докладно про це знати. Я тільки одно від вас хочу взнати: як ви задивляєтесь на Українські Визвольні Змагання, і чи можете стати в обороні їх. Нам відомо, що ви до війни любили деклямувати «Кобзаря» і то напам'ять, а це дає підставу звернутися до вас із такою важливою справою.

Для мене це була несподіванка, це одно, а по-друге, я не знав з ким маю справу, а тому вирішив сказати, що я стою осторонь, вивчаю ситуацію і не збираюся поки нікуди встрявати. А далі я запитав: хто вам показав моє мешкання? Він відповів: ваш учитель Крайник з Кобиляк, мені знайомий. Я до нього прийшов, і його дружина показала мені, де ви живете. Але ви будьте спокійні. Цього ніхто не визнає.

На цьому ми розійшлися. Увечері того ж дня приходять до мене учитель Крайник та інформують, що по всій Україні утворюються підпільні організації, завданням яких вести роз'яснюючу роботу серед населення, що тільки вільна й ні від кого не залежна Українська держава поверне Україні ті права, які Москва 300 років тому забрала обманом і насильством.

Через деякий час я побачився з Садовим, який докладно пояснив цілі і завдання підпільної організації.

Так я став членом підпільної організації, під кличкою «Кібець». Кличку цю я вибрав сам, бо треба було, щоб перша літера мого прізвища була першою і в кличці, а мене, коли я ходив до школи, дражнили «кібець».

Через деякий час були скликані кушові збори, на які прибув Садовий і відомий уже читачеві Клименко. Збори відбулися вночі, в «розкопаній могилі», недалеко від села Щорбівка, від мого села 8 клм. Прибуло 52 особи, або по два чоловіка з волосної дільниці. З Кустолівської волости був я та вчитель Крайник. Організація охоплювала бувший Кобиляцький повіт. Завдання організації було — строго держати в таємниці, не захоплюватися кількістю, а краще якістю. Оскільки район діяльності був степовий, лісів майже не було, то на перший клич усім з'являтися в зазначене місце і потім розходитися по домах, старатися мати своїх представників як при волосних, так і при повітових містах. На кожну волость призначено уповноваженого, який відповідає за свій район. Мене призначено на Кустолівську волость, але тому, що цей район був великий, то дано мені помічника, Якова Співака. А головне завдання організації — мати тісний зв'язок із селянством і завжди ставати в його обороні.

Перші місяці в праці організації були для поладження справ, як зв'язок, тощо. В кінці вересня одержано наказ підготуватися до повстання, бо карательні загони гетьманців, разом з німцями, не давали спокою населенню. В кінці жовтня одержано наказ, що остаточний день для збройного виступу по всій Україні призна-

чений на 14 листопада 1918 року (ст. ст.). В кінці вересня приходить до мене Омелько Співак, студент, з одної зо мною волості, жив від мене 2.5 клм, недалеко від Кустолівської волости, й каже:

— Ми готуємо повстання проти уряду гетьмана, бо він (уряд гетьмана) пішов на федерацію з москалями. Я знаю, що ви до української справи ставитеся добре і хочу запитати у вас згоди прийняти в ньому участь.

Далі почав розповідати про гетьманський жорстокий режим, про який я вже знав дуже добре. Коли я почав його розпитувати, звідкіля цьому початок і хто ним керує, він відповів, що це пов'язано з Києвом з бувшим Українським Урядом, з центром у Полтаві. Керівником Кустолівської волости призначено П'ятенка Олексія. Вислухавши все я сказав: подумаю і тоді дам відповідь.

П'ятенко і Співак — це були студенти з Києва. На цьому ми розійшлися, але наостанку Співак сказав:

— Я не трачу віри в те, що ви будете з нами.

Через зв'язкового я повідомив про це Садового. На другий день з'явився Садовий до мене, і коли я розповів йому все, він сказав:

— Я про це знаю, знаю і П'ятенка, і Співака. Це «боротьбисти», і вони не виступали проти Центральної Ради. Але хто б вони не були, а коли гасло за Україну, це вже наші спільники і можна з ними діяти разом. Так що Кустолівська волость може приєднатися до них і діяти разом, бо вона сусідня з Красноградським повітом.

Через деякий час з'явився до мене той же Співак і я дав згоду з ними діяти, бо їхня підготовка проведена багато краще. Час виступу той самий, 14 листопада ст. ст. Дня 6-го листопада була скликана нарада, і П'ятенко доповів, що наша організація викрита, що гетьманці приїздили його арештувати, але про це його було попереджено завчасно, а його колегу, О. Співака, заарештовано. Далі питає: «Що будемо робити? Чи піти в підпілля і ждати 14 листопада? Це 8 днів і можуть нас поодинці виловити і знищити. Моя особиста думка, — казав П'ятенко, — ми до виступу готові і завтра, 7-го листопада вночі виступаємо. Якщо ви згодні з моєю пропозицією, то завтра, 7-го листопада ввечері зібратися біля Дігтярьової цегельні — це півкілометра від волости — і звідтіля почнемо діяти».

Були всякі думки та зауваження, але вкінці прийшли до одного, що краще виступити зразу, чим ждати, поки всіх виарештують. На цьому нарада й закінчилася.

Треба зазначити, що при Кустолівській волості від гетьманської влади був представник в чині офіцера (прізвище забув), і така була собака, що не було дия, щоб не катував кого шомполами, а помічників мав чотирьох місцевих поліцаїв, навіть один з них, Федір Григоренко, держав мою двоюрідну сестру, ще при царюванні Миколи II був стражником і дуже любив це діло.

Від Кустолівської волости залізниця і станція Нові-Сенжари була за 8 клм., а коло станції недалеко був паровий млин з потужністю 20 тисяч пудів за сутки, який під війну був спалений (бо завідуючий був німець), але

будинки залишилися цілі. Отож, у тих будинках і розмістилася одна рота гетьманського війська, яке роз'їжджало й «усмиряло бунтуючих». За залізницею за чотири кілометри було містечко Нові-Сенжари.

Ввечері 7-го листопада почали збиратися коло вказаної цегельні, і до 10-тої години з'явилося 28 осіб. Репшта, більша половина, не прийшла. О 12-й годині ночі зайняли Кустолівську волость без жодного вистрілу. Комісара у волості не було, він був на квартирі в диякона Педаха. Знаючи, що комісар спить з автоматом і гранатами, ми тихо розбудили диякона і ввійшовши в хату примусили його постукати в кімнату, де спав комісар і сказати, що прийшов посильний з пакетом із млина, від командира роти. Він відкрив ключем зсередини кімнату і сказав: «пущай заходять». Але до нього увійшли три озброєні повстанці і примусили підняти руки догори. Який же він, цей недавній «герой», був нещасний на обличчі, трусився, немов на шестидесятиградусному морозі. Ми забрали його дванадцятизарядний браунінг і семизарядний наган, що лежали в головах, під подушкою. Під ліжком, на якому він спав, був «ящик» гранат франко-швайцарських (граньоних), а в кутку стояло вісім рушниць і «цинка» набоїв.

Ніч була темна і падав перший тихенький сніжок, так що було не темно. Будинок цей, де жив диякон Педах і де на квартирі був комісар, стояв від волости метрів 300-400. Тут на площаді лежало дерево, яке привезено було для будови театру, і вже були закопані сохи. Коли йшли звідтіль понад тим деревом, комісар ризик-

нув утікати, і, відбігши всього метрів десять, упав, пронизаний кількома кулями. У волості поліція вся розбіглася. Тут відбулася коротенька нарада, що далі робити. Прийшли всі до висновку, що стояти на місці неможливо, що треба рухатись в напрямку Нових-Сенжар, але по дорозі треба обеззброїти роту гетьманців, що стояла в млині, а далі йти на Полтаву і по дорозі запрошувати добровільців, що виявлять на це охоту. Правда, були такі, які настоювали залишитися на місці, але остаточно було рішено залишитися на місці один день, може ще хто схоче приєднатися до нас, а також підготуватися до походу, і то тяжкого.

За день до нас не з'явився ніхто, ні з приятелів, ні, ворогів, навпаки, на два чоловіка зменшилися, які не захотіли рухатися далі. Отож, 9-го листопада 26 чоловік повстанців Кустолівської волости, мобілізуювши 26 коней, зібравши до ста підвід, рушили на станцію Нові-Сенжари, яку зайняли без вистрілу, бо охорона розбіглася, чи поховалася, і тут зупинилися на деякий час. Тим часом чотири особи, в тому числі й автор цих рядків, поїхали, як делегати, на млин. Побачили нас вартові, заметушилися, але П'ятенко сказав їм:

— Ми делегація від трьохсот повстанців що стоять на станції Нові-Сенжари. Хочемо бачити й говорити з вашим командиром роти.

Один із них пішов сповістити про наше домагання командира, а другого задержали ми коло себе. Пройшло хвилин десять — немає відповіді. Але ось показався той, що пішов, і з ним другий, в чині прапорщика, з

блідим обличчям, без зброї. Прийшовши запитав: «Хто ви є і чого хочете?» П'ятенко відповів, що ми представники повстанського загону, що стоїть на станції, і хочемо говорити з вашим командиром, будь ласка, доложіть. Він повернувся і пішов назад, а через декілька хвилин, в супроводі двох військовиків, вернувся і повів нас туди, де поміщався штаб.

Увійшовши в кімнату, де був начальник в чині капітана, який сидів за столом у кріслі, П'ятенко дослівно сказав так:

— Від імени повстанського загону, пропонуємо вам здати зброю, що є у вашому розпорядженні, за що всім вам дарується життя, і можете вільно повернутись до своїх рідних. В противному разі, зброю буде взято силою і за наслідки, які можуть статися, я не відповідаю.

Це було сказано так різко, що «бідний» капітан поблід і сказав: «Дайте для роздуму десять хвилин». На це ми погодилися і залишили кімнату, вийшовши в коридор. До кімнати увійшли ще три особи з його роти, теж якісь начальники. Що вони радили — нам не відомо, але через десять хвилин нас покликали в кімнату. Капітан дрижачим голосом повідомив, що зброю вони здадуть, якщо ми йому та солдатам «ввереной йому роти» дамо змогу вільно повернутися до своїх частин.

На це ми погодилися. І зразу було принесено до воріт: 182 рушниці, 2 кулемети, 4 нагани і патрони. Поки це все зносили, мене послали на станцію, і вся команда з підводами приїхала й забрала все знаряддя та рушила на Нові Сенжари. Може, опісля, вони і визна-

ли, що нас було лише 26 чоловіка, але вже було запізно. Нові-Сенжари капітулювали, і ми нікого не бачили, чи то розбіглися, чи поховалися. Постоявши з півгодини, провели маленький мітинг, до нас приєдналось 17 чоловіка. Далі пішли на Старі Сенжари, які були 8 км. від Нових Сенжар, у напрямку Полтави. Тут теж приєдналось 23 чоловіка, і так нас стало 66 осіб, бо одного не стало в Нових Сенжарах. Як виявилось після, один із повстанців, Коба Филат, відстав, і коли проходив мостом через Ворсклу, його вбила куля, невідомо звідкіля вистрелена. Не доїжджаючи до Полтави, в Мачухах, нас уже було 132 чоловіка, а підводи розтягнулися майже на чотири кілометри. В Полтаву увійшли без вистрілу, ніхто не чинив жодного опору, і нікого не бачили. З Полтави рушили в напрямку Лозової. На станції Селещина зайняли великий склад зброї, який ще був там за царської влади. Увесь цей похід відбувся без жодного вистрілу і жодних жертв, крім одного в Нових Сенжарах, бо охорона, яка була коло складів зі зброєю, розбіглася і ми не зустріли опору. Отож, є така приповідка «смілість города бере», хоча наша смілість була вимушена терором гетьманської влади та національною свідомістю.

14-го листопада повстання спалахнуло по всій Україні. В той час ми були в Краснограді, і звідтіля повернулись до Кобеляк, у своє повітове місто. В Кобеляках я зустрівся з Садовим, який повідомив, що в Кобеляці захоплено всі адміністративні місця більшовиками: воєнним комісаром був Василь Упир (комуніст, зро-

сійщений), отут і пішла боротьба за владу. Деяка частина з бувшого нашого повстанського загону перейшла до Упира, а решті він запропонував здати зброю. П'ятенко не погодився здати зброю і зібрав мітинг з решти повстанців, які винесли таку ухвалу: нам зброї ніхто не давав, ми її добули в бою і віддамо тільки з боєм. Комісар Упир, як не гарячився, навіть ультимат видав, щоб на протязі 24 годин здали зброю, бо візьме силою. Але ми зброї не здали, і він силою не посмів брати.

Усіх бувших у підпіллі в Садового, в тому числі й автора цих рядків, вислано на свої місця, знову в підпілля. П'ятенко із своїм загonom до сімдесяти чоловіка пішов на Орлик. Зустрівшись з більшовиками недалеко П'ятихаток, повстанців розбито, а П'ятенка і Співака, як переказали свідки, більшовики повбивали молотом до ковадла в кузні.

На Полтавщині, крім Кобеляцького повіту, були ще деякі повіти захоплені більшовицькими властями, сама Полтава і Кременчук були в руках Директорії, так що ті повіти, в яких після повстання панували більшовики, сиділи нишком, як миша під мітлою. Директорією була оголошена мобілізація 10-ти років. По мобілізації був призваний і автор цих рядків. В Кременчуці було сформовано три полки, які через пару тижнів були розпущені за браком зброї. В кінці грудня 1918 року зайняли більшовики всю Полтавщину і приступили до викачки хліба, м'яса, яєць, а також полотна і т. п. Були виділені спеціальні частини війська для цієї цілі, при кожній волості був спеціально присланий продкомісар (мос-

каль), а на кожне окреме село чи хутір — продовольчу трійку з москвичів та ленінградців.

Закипіла гарячкова праця по викачці і відправці награваного в Москву. На Кобеляцький повіт для цієї цілі був призначений 61-ий полк, який став у Личинівці. В січні місяці 1919-го р. були скликані куцові збори підпільників, де було ухвалено, що за всяку ціну підпільникам треба бути в сільських і волосних радах (виконкомах), а також роз'яснювати населенню, щоб приховували хліб. Вітрові млини — а їх на Полтавщині було багато — всі запечатано, заборонено перемелювати зерно до виконання «продразвйорстки», яку наложено на кожний населений пункт. З кожного населеного пункту, перед тим як приїде загін для викачки збіжжя, брано заложників під умовою, що коли буде хто з представників забитий, то всі заложники будуть розстріляні. Заложників брали по 20-25 з кожного села.

Треба зазначити, що я у своєму селі, та не тільки у своєму селі, а навіть по всій Кустолівській волості, користувався великим авторитетом. Отож, мене обирають у волосний «виконком» членом земельного відділу, а воєнним комісаром Якова Співака, теж підпільника. Але в сільській «виконком» мого села були обрані люди, які цілком стояли за советську владу. На наступних зборах підпільної організації було ухвалено, що за всяку ціну мені треба бути в сільському «виконкомі». Мені треба було «захворіти», і в волосний земельний відділ кооптували Сердюка Микиту, а через деякий час мене обирають головою сільського «виконкому». В той

час ще можна було «крутити», як хто зумів. Трудно і то дуже трудно, але з нашого села заложників не дали, я взяв усю відповідальність на себе. Це сталося тому, що продовольчим комісарем при Кустолівській волості був Отченко, москвич, мови української зовсім не розумів. можна було водити за вуса куди хочете, точніше, як зумівш.

В кінці лютого було скликано в Кобеляках так звану «безпартійну конференцію», на яку було запрошено по два чоловіка з волосних і по одному з сільських «виконкомів». На цю конференцію попав і я. По приїзді в Кобеляк, ми довідалися, що Клименко арештований, але за що, не знати. Чи як підпільник, чи за що інше. Ми знали, що Клименко був хворий на тиф, бо при повстанні він із конем провалився в Дніпрі, де й застудився. Нас, делегатів, приїхало до 150 чоловіка з усього повіту. Коли розпочалася нарада, з'явився приїжджий комісар, прізвище забув, але жид, і з ним п'ять чоловіка червоногвардійців. Привітавши нас, заявив, що ми повинні вирішити важливу справу продовольчого характеру і запропонував устати й проспівати інтернаціонал. Люди мовчать. Він і його червоногвардійці почали інтернаціонал, але в той час, спонтанно, тихо, як десь з-під землі залунало «Ще не вмерла Україна». І чим далі сильніше й сильніше, як грім гримів український гімн. Ми бачили, як комісар замахав руками і щось кричав, але гімн співали так, що вікна брязчали, і нам здавалося, що він нами диригував. Коли закінчили, він стояв білий, як стіна, мовчав декілька хвилин, а потім,

прийшовши до пам'яті, сказав, що пролетаріят України, з братнім російським народом, вигнав буржуазну українську раду, яка хотіла повернути назад царський дореволюційний режим, і що разом з російським народом, український народ буде будувати советську власть.

Цей уривок наведений мною показує читачеві, як у той час ставилась до українських визвольних змагань частина свідомого українського народу, але, як зазначив попереду, більше було несвідомих, які казали: хай буде яка хоч влада, аби не займали мене. Я їх не обвинувачую, це винна трьохсотлітня окупація України. Про це найкраще свідчать бувші українські воєнки УНР, які казали селянам: «Та хіба ви не українці? Йдіть боронити Україну!» А одержували відповідь: «Ми з цього села», або «Ми православні» (І. Мазепа, «В огні і бурі революції»). Отож, вони не знали, що таке Україна.

За чотири кілометри від мого села було село Суха Маячка. Село заможне, більшість жило хуторами. Правда, був один великий мужик, Степаненко, що мав 500 десятин землі, але з початку революції він покинув усе і втік. Решта мали від 10-ти до 25-ти десятин. Отож, це село найбільше терпіло від советської влади. На його було найбільше накладено «продразв'ястки», а здано дуже мало. З того села було теж два чоловіка в підпільній організації, і довідавшись, що 61 полк виїжджає туди для викачки хліба, вони сповістили про це Садового. Зприводу цього Садовий скликав нараду, яка відбулася в Солонцях, три кілометри від мене. З'явилось 17 осіб. Коли зійшлися, Садовий пояснив, що в Суху

Маячку в'їхав полк на викачку хліба, а нам треба його провчити і відбити охоту до цього. Треба зазначити, що це тільки називався полк, а в ньому було не більше як 250-300 осіб. Всі приязні, почувши це, мовчали, бо як може 17 чоловіка виступити проти декількох сот червоногвардійців. Зауваживши мовчанку, Садовий каже:

— Бачу, що ви не вірите в свої сили, але полк треба вигнати і ручаюсь, що цієї ночі він буде вигнаний. Отже, хто має на це охоту, зголосіться зразу.

Зголосилося чотири особи. Я теж був у душі проти виступу, але дав свою згоду. Отож, зголосилося нас п'ять, а Садовий шостий. Він був задоволений. Решті 12-тьом чоловікам Садовий сказав: Вам теж є робота. Обов'язково треба на 12-ту годину ночі вигнати підвід стільки, скільки зможете, й вони повинні чекати в степу, коло Сухої Маячки, поки притихне стрілянина, а тоді переїхати Маячку в напрямку Нехворощі і зразу розїхатись додому. Можете йти і приступати до роботи.

Як ті дванадцять чоловіка вийшли, Садовий оголосив свій план: У нас є дві скрині гранат, рушниці є у кожного, обходимо з усіх боків село де розташовується військо. Як тільки я пущу зелену ракету в повітря, стріляйте з рушниць, кидайте гранати й кричіть «ура» що буде сили.

Так ми рушили в Суху Маячку, на нерівний і ризиковний бій. Коли всі зайняли вказане місце з усіх боків центру Сухої Маячки, де розмістився 61-ий полк, чекати довго не прийшлося, бо зелена ракета піднялася над селом, а разом залунали вибухи гранат, стрілянина

з рушниць та несамовитий крик «ура», а також гавкіг переляканих собак. Це тягнулось приблизно з чверть години, і все притихло, а через село потяглася довжелезна валка підвід. Скільки їх було, мені не відомо, але хвилин десять їхали ці підводи. До ранку не було в селі жодного червоногвардійця.

Через пару днів читаємо в газеті «Більшовик Полтавщини»: «Недобитки буржуазної Центральної Ради в кількості до 500 штиків, 150 шабель, з кулеметами і легкими орудіями, напали на 61-ий полк, який у селі Суха Маячка провадив заготівлю продовольствія, і після ожесточеного бою ушлі в напрямку Нехворощі». Як смішно було це читати тому, хто провадив операцію, бо там діяло шість чоловіка та порожні підводи. Отож, є українська приповідка: «У страха великі очі». В сто разів бачили більше, ніж було.

В скорому часі було оголошено мобілізацію шести років, починаючи з 1895 і до 1900 включно. Пішло дуже мало, цей 61-ий полк зайнявся полюванням за «дезертирами». Военний комісар Яків Співак (підпільник) подбав, щоб у їхніх военных білетах зробити їх молодшими, або старшими. Приблизно в жнива, на початку липня 1919 року, Полтавщину зайняли денікінці. Знову пішли в хід помполи та нагаї. Ми й надалі залишилися в підпіллі. У місцеву поліцію денікінці брали тільки синків заможних селян. Добровільці з'явилися. З сусіднього села Великі Солонці урядником при волості став знайомий мені Антін Кибкало. старший від мене на чотири роки, але ставши урядником, почав дивитись

на мене чортом. Та це була причина не політичного характеру. Я був знайомий з дівчиною з мого села (теперішня моя дружина), а він теж хотів її взяти за дружину. Батьки її дуже бажали за нього віддати, бо він був багатий, але вона не захотіла за нього піти. На ґрунті цього, я став йому ворогом. Був у поліції і від підпільної організації сусід цього Антона Кибкала, Рубайка Антон. Про моє перебування в підпільній організації він точно не знав, але здогадувався. Денікін провадив мобілізацію, але брав тільки синів заможних селян, щоб батьки мали не менше як двадцять десятих землі. Отож, я взяв від Рубайки, що цей урядник А. Кибкало хоче на мені помститись і збирає матеріяли, але не йому не вдалося, бо до пізньої осені денікінці були вигнані і на їх місце знову прийшли большевики.

По приході большевиків знову до влади, в повітовому місті Кобеляках був утворений загін із добровольців, у кількості 150 шабель, з місцевих мешканців, а командиром став Іван Онипка, родом із заможної сім'ї, з відомої вже читачеві Сухой Маячки. Батько мав до тридцяти десятих землі і чотири сини, і всі пішли в цей загін. Завданням загону було встановлювати порядок та закріплювати советську владу по всьому повіті. Це завдання загін під командою Івана Онипки щиро виконував. День-у-день їздили по селах, наводили лад із «самогоном». словом, парі і пани були над людьми.

В січні місяці 1920 року я одружився. Дружина моя ще будучи дівчиною, знала про моє перебування в під-

пільній організації, і помагала мені в розвідці. Вкінці червня я встав раненько, щоб обібрати стіжок сіна, який був зложений увечорі минулого дня. Дружина поралася в хаті, готувала сніданок та обід. Приходить до мене й каже: «йди, поснідаємо, поки пироги гарячі». Я пішов. В сінях був поставлений столик, а на ньому стояли гарячі пироги й сметана. Я сів, і тільки взяв пиріг і вмочив у сметану, як загавкав собака. В сінях всакає один із того онипчинного загону, який рівночасно був у підпільній організації, Рубайка Теофан з Великих Солонців, і каже: «скоріше тікай!» А сам вискочив із двору. Я як держав умочений у сметану пиріг, так з ним і вискочив в осиковий гайок, що був в огороді, а за тим гайком були посіяні прядива. Я вскочив у прядиво і глянув у двір. Там було чоловік з 25 онипчинного загону і сам Онипко. Де тільки вони мене не шукали, навіть у хліві, на горищі було скинуто трохи сіна, що не влізло в стіжок і те поскидали. Словом, перерили і перевернули все, але дружини і старенької моєї мами не зайняли. Лише допитували, де я.

Одного дня, після жнив у 1920 році, нам сповістили, що завтра онипчин загін робить облаву по всій кукурудзівській волості, і що не виключено, що стежать за нами. Увечорі зібралися в мене Дерев'янка Сильвестер, Кибкало Михайло, Дерев'янка Антін і Дерев'янка Пилип усі з Великих Солонців і радилися, куди нам треба сховатись. Я настоював, що найкраще в поле, в кукурудзу, якої в степу багато. Але решта моїх колег віддавала перевагу геющинуому хмельникові. Це було від нас

кілометрів вісім, на піску бувшого пана Геюса, посаджено хмелю десятин 25-30. Навкрути хмелю запасений кущами шелюг. Правда, що в тому хмельнику сам чорт не знайде, але там волога і сидіти довго не можна. Мене чогось туди не тягло, але колеги на тому настоювали, і я врешті погодився. Рано, о 2-ій годині ночі, ми рушили до хмельника. День був дуже гарний, соняшний. Недалеко від хмельника була велика дорога, що вела з Кустоліва через Щорбівку на Кобеляк. Прийшовши до хмельника, ми розмістилися метрів п'ять від нього, так, щоб видно було дорогу, під запасеним кущем шелюгу, який обріс берізкою. Вже було по обіді. Колеги мої сиділи й грали в карти, а я лежав під кущем шелюгу і читав книжку. Раптом один з них крикнув: «кавалерія!» В цю ж мить я шурхнув у кущ шелюгу, а хлопці схопилися бігти до хмельника. Та було запізно. Кіннотчики, яких було до десятка з онипчинного загону, піймали їх і тут же розстріляли, а з ними разом розстріляли ще одного чоловіка, якого привели з собою.

Уявляй читачу: я лежав у кущі шелюгу і від мене це діялося за яких 5-6 метрів. Був між ними ще один чоловік, якого кіннотчики взяли з собою й поїхали. Я довго лежав, не вилазив, але над вечір виліз і підійшов до побитих своїх колег. Всі були поцілені кулями в голову. Між ними я впізнав чоловіка, що привели і тут розстріляли. Цей чоловік був з мого села. Яків Сидорович Кибкало, жив від мене хат за десять. Коли стемніло, я пішов додому й сповістив батьків побитих, які поїхали й привезли трупи. Пипучи ці рядки, я ще й

тепер трясеться при згадці того страхіття, і трудно мені це викласти на папері. Що ж виявилось опісля? Цей онипчин загін приїхав у Кустолівську волость розслідувати справу тих, хто при денікінській владі відбирав назад забрану в нього землю та ренамент. Декому дали шомполів, а розстріляного коло геющиного хмеляника Якова Кибкала взяли з собою і поїхали на Кобеляк. Коли вони доїжджали до хмеляника, навпроти їх ішов чоловік, і побачивши кіннотчиків, повернув та й побіг до хмеляника. Кіннотчики погналися за ним і таким чином натрапили на нас.

Після цієї страшної трагедії, отаман Садовий поставив завдання: на чому б то не стало, Онипку прибрати. Обезголовити цей карательний загін.

Пізно восени 1920 року було скликано купцову раду, на яку прибуло 14 осіб. На цій нараді Садовий доповів, що загін Онипки в повному складі до 150 осіб в'їхав у відому вже читачеві Суху Маячку. Це його рідне село, і дуже багато з цього села в його загоні. Онипко залишився там ночувати, а наше завдання піймати його. Для цього, сказав Садовий, мені потрібно не більше п'яти чоловік і одну підводу з надійних людей. Я не буду на це призначати, я думаю, що знайдуться добровільці. І п'ять добровільців з'явилося, в тому числі й автор цих рядків, але під умовою, що після операції я вертаюсь додому, бо дружина була хвора.

На цій нараді один із членів підпільної організації, Дерев'янка Іван з Великих Солонців, доповів, що в Нових Сенжарах організувалася дуже активна комсо-

мольська група, яка зайняла капличку (маленька церковця на базарній площі), повикидала ікони і щовечора провадить там збори антирелігійного напрямку, за що населення дуже невдоволене, і що її, цю групу, треба трошки присмирити. Садовий сказав, що є важливіші справи, а на такі не варто затрачати часу. Але Дерев'янка просив, щоб дозволили йому, і він сам розжене комсомольців. На це дано згоду, але щоб було зроблено чисто і без жертв.

На цьому нараду закінчено, всі розійшлися за виїзком тих п'ятих осіб та підводчика з підводою. Люди із загону Онипка скрізь мали знайомих самогонщиків, яких завчасно повідомляли, щоб було все приготовано. Хоча той загін начебто провадив боротьбу з самогоном і відбирав апарати, але не нищив їх, а віддавав своїм знайомим, які й постачали самогонку загоні. І коли де зупиняться, то п'ятика страшна.

Садовий повідомив, що Онипко зі своїм штабом (три особи) став на квартирі в диякона Гаєвського. Це було коло церкви, на краю села, у великому вишневому садку. Садовий договорився з дияконом, точніше, наказав йому під загрозою кари, щоб впустив у хату, як Онипко та його колеги заснуть. О 12-й годині ночі ми під'їхали до садка, залишили одного вартового коло підводи, і потихеньку підійшли до хати. Хата була з двома виходами, тому біля кожних дверей поставили сторожу. Вікна були закриті дерев'яними віконницями, а в одній кімнаті крізь щілини віконниць було видно світло.

Підійшовши до вікна в кухні, Садовий легенько по-

стукав. Двері відчинилися, і нас три чоловіка увійшли в хату. Диякон підвів нас до кімнати, з якої було чути пісню: «Ой, яблучко, куди котишся...». і постукавши сказав: «Товариш Оніпко, можна на хвилинку зайти?» Почувся п'яний голос: «Заході!». Оніпко відчинив двері, і нас три чоловіка з наганами в руках вскочили в кімнату та крикнули: «Руки догори!» Їх було троє, в самих сорочках. Оніпко зробив рух до свого португеза з наганом, що висів на стільці, але Садовий сказав, що вже запізно. Які ж ці «герої», володарі життя і смерті Кобиляцького повіту, були бозпорадні, тремтіли, ще й зубами покотили. Тут пов'язали їм назад руки, позав'язували роти, нанхавши ганчірок. Коли з ними упорались, тоді приступили до диякона та його старенької дружини. Подерли на них одєжу, пов'язали, поклали на підлогу та й вийшли, забравши з собою трійку бандитів.

По скінченні цього, я пішов додому, а тих повезли на Нехворощу. Аж до ранку ніхто з загону не знав, що в них немає командира і оглянулися лише тоді, як після пиятики стали похмелятись.

Що ж із цим червоним главарем зроблено? Не доїжджаючи до Нехворощі, є яр. Там, у цьому яру, Оніпку розстріляно, а тим двом його штабовикам, які були знайомі з Садовим із школи, і один був навіть з його міста, Великої Маячки, після їх благань і каяття, Садовий сказав:

— Я вас пущу живими, але з умовою, щоб вас тут не було. Я свідомий того, що ви можете мені нашкодити

однак знайте, що кара вас колись дожене. Отож, вибирайте самі.

Вони присяглися, що більше ніхто і ніде їх не побачить. Так розпрощався з ними Садовий, подарувавши їм життя. Це було ризиковно, але, як виявилось після, до другої світової війни і після неї, про них ніхто не чув і ніде їх не бачив. Свою обіцянку вони виконали чесно. Після Оніпки, загonom командував Тацький. Більша частина загону розбіглася, лишилось чоловік сорок, не більше і цей загін мало коли показувався на село.

А тепер вернемось до Ново Сенжарівської каплички. Дерев'янка Іван таки розігнав комсомольців, і більше в капличці ніхто не збирався, а через деякий час її розібрали на дрова. Коли Дерев'янка запитали, як він це зробив, була така відповідь:

— Я сам зайшов до них о десятій годині ночі. Один з комсомольців грав на гармонії, а решта танцювали та співали. Коли я зайшов до них з револьвером в руках і крикнув: «Комсомолія, ложись!» Всі, як один, понадали. Я їм, лежачим, сказав, що на цей раз прощаю, а коли застану вдруге то до одного розстріляю. І пішов. Чи довго вони лежали, я не знаю.

Це було в 1920 році. Ніхто нікому про це не казав, і ні від кого про цю подію не чули. Аж ось у 1935 р. я працював рахівником у колгоспі. Управа колгоспу купила динамо й поставила його в млині, що рухався двигуном. Хотіли освітлити колгоспний двір, вівчарники, сарайники й стайні. Для проведення електрики пай-мани в цих хатинах, років тридцяти-тридцяти п'яти, і та-

ких коміків, що за словами в кишеню не полізуть. Отож, удень проводять електрику, а ввечорі приходять у контору, де я працював, і розказують різні анекдоти, навіть протисовєтські. Одного разу в окремій кімнаті контори були збори комсомольців. Ось заходять вони й питають мене, що там за отара зібралась. Я відповів, що то збори комсомольців. Вони усміхнулися, і один підійшов до дверей, відкрив їх та як крикне: «Комсомолія, ложись!» Вибухнув сміх, а в мене все піднялося в животі. Я згадав ту процедуру, що відбулася п'ятнадцять років назад, і прийшов до висновку, що це були одні з тих, яким колись подано було цю команду.

Що далі, то совєтська влада кріпшала і працювати було трудно. В 1922 році Садового було арештовано в селі Богданівка, вночі в одного з учасників підпільної організації. Це 13 клм. від мене. Як усе сталося, не відомо, але були такі чутки, що його видав той, бувший підпільник, в якого Садовий ночував. Дня 22 червня 1922 р. його судив суд у Полтаві. Суд був показовий і відкритий. Впускали в судову залю по квитках, як у театр, або в кіно. Заля суду була дуже велика, але наявної публіки не вміщала, і це примусило продавати квитки. Суд тягся три дні. Садовий вів себе не як підсудний, а як доповідач. Своєї вини про виступ проти совєтської влади не заперечував, але доводив, чому і за що він боровся. На цьому суді не один з приявних слухачів став українцем, і то щирим. Тому, хто був приявний на суді, здавалося, що судять не Садового, а всіх суддів з прокурором разом. На запит судді: хто

був учасником підпільної боротьби, Садовий відповів: — Я вже дав відповідь на слідстві, що працював від України, в обороні її, а учасником був увесь український народ.

Отож, на суді Садовий пред'явив Москві, як царський, так і совєтський, «обвинувальний акт», почавши від паря Олексія, Петра, Катерини і кінчаючи Леніним. В останній день суду був приявний і автор цих рядків. Суд доходив до кінця, і коли суддя запитав Садового: «Что ви просите у суда?», давши на відповідь п'ятнадцять хвилин, він відмовився говорити, мотивуючи тим, що слідство тягнулося чотири місяці, а суд три дні, і за п'ятнадцять хвилин нічого не можна сказати. Суд уже зібрався йти на нараду, але приявна публіка підняла такий крик, свист, тупотіння ногами, що змусила суддів лишитись. Під тиском приявних на суді, суд був змушений дати необмежене часом заключне слово. Говорив Садовий чотири години. Він пригадав як на трупах козацьких Петербург і Кронштадт побудовано. Як підступом знищено Запорозьку Січ, твердиню українських вольностей. Як байстрюки Катерини загарбали Українські землі. Як знищено і заслано непокірну, але горду українську старшину, а народ закріпачено. Як у 1764 році був зліквідований автономний устрій України. Як цар Петро перший розправився з Батурином, де було вирізано і старих, і малих. Як у 1855 році вибухло повстання Київської Козаччини, що закінчилося нечуванними розправами московських можновладців. Як цар Петро заму- чив митрополита Йосафата Краковського і Варлаама Ба-

нагови́ча та архієписко́па Іларіо́на Рогале́вського за те, що вони обороняли права українського народу та української православної Церкви. Як цари́ця Катери́на II замучила митрополита Арсенія Мацієвича, борця проти поневолення українського народу і української православної Церкви. Як гетьмана Петра Дорошенка вивезено з України на заслання в Ярополч, де він і помер. Як гетьмана Павла Полуботка ув'язнив цар Петро перший в Петропавловській фортеці, де він осліп і помер. Як останнього кошового Запорозької Січі, Петра Калнишевського, вивезено до Соловецького монастиря, замуровано до льоху без вікон і дверей, тільки з щілиною для подачі харчів, де він помер. Як тисячі українських патріотів загинуло на засланнях, в підземних льохах і катівнях. Таку саму політику винищування українського народу тепер продовжує червона Москва.

Я не в силі всього перелічити, бо тут було викладено всю історію боротьби українського народу за волю. Суд сидів приголомшений. Майже вся зала, яка вміщала до тисячі людей, плакала. Навіть один із засідателів суду втирав хусточкою очі. Навпаки, Садовий був спокійний, наче він був не на суді, а на мітингу. Наприкінці сказав:

— Я в узурпаторів не просив і не збираюся просити пощади. Знаю що мене чекає, але час розплати з окупантом недалекий. — Тоді звернувся до публіки: — А ви, дорогі брати і сестри, прошу простити мене, і нагадати про Тараса Шевченка: «Борітеся, поборете!»

Як грім прокотилося по залі «Слава!» Вікна бряжчали. Хвили́н десять не вгавав крик. Суд вийшов на нараду під вигуки «Ганьба». Незабаром суд входить і проголошує, що справу буде вирішено завтра. Точніше, побоюючися прочитати вирок. Зала почала знову кричати: «Ганьба». «Слава Україні!».

Можу сказати, що хто був на цьому суді, навіть ті, які не мали національної свідомости, вийшли звідти українцями.

Я поїхав з Полтави додому. Через декілька днів у «Большевику Полтавщини» було вміщено замітку, що 22 червня 1922 року, в домі Короленка відбувся суд над отаманом петлюрівської банди. Садовим, якого засуджено до вищої міри покарання — розстрілу і вирок виконано.

В особі Садового Україна втратила незламного борця за її волю. Садовий загинув у розквіті свого життя. Йому було всього 23 роки.

СПОЖИВЧА КООПЕРАЦІЯ ТА КОЛЕКТИВІЗАЦІЯ

Советська влада щодалі то міцніше прибирала все до рук і в підпільній організації діяти було неможливо. В 1924 році при Кустолівській волості організували споживчу кооперацію, і мене було обрано в управу. З початку працював я продавцем. Справа пішла добре і через рік відкрили три філії, а мене поставили закупщи-ком краму, що я й виконував до 1928 року. У 1927 році була оголошена амністія для тих, які брали участь у збройній боротьбі проти советської влади, або служили у війську УНР, якщо вони з'являться добровільно. В 1928 р. мене з управи споживчої кооперації звільнено, як неблагонадійного, і не тільки мене, а всю управу, і обрано відданих советській владі незаможників. В 1929 році розпочалася колективізація і наступ на «куркуля». Я, як уже зазначив, користувався авторитетом у всій Кустолівській волості, і це советська влада скоро побачила сама, а крім того активом села було донесено на мене, що я учасник підпільної організації проти советів. Мене було повідомлено, що я на спеціальному обліку в уповноваженого особливого відділу, Федірця. Колективізація проходила дуже мляво, ніхто не хотів іти в колгосп, за винятком активу з 29-ти осіб, яким дано було великі привілеї.

В кінці 1929 року приїжджає до нас у село вся районна верхівка, і було скликано збори села. Я не спішив іти і до мене присилають десятника з двома понятими, щоб мене привели на збори. Я зрозумів у чому справа, але пішов. Збори були повні, але ніхто, крім 29-ти не записується в колгосп. Коли мене привели, десятник пішов і доложив начальству. Вернувшись до мене, сказав, щоб я йшов у хату. Я пішов Там сидять: начальник міліції, голова райвиконкому та уповноважений від особливого відділу, Олійник. Олійник запитав мене, чому я не вступаю в колгосп? Я відповів, що ще встигну. Тоді Олійник, ударивши кулаком по столі й загнучи трьохповерхового, каже:

— Ти знаєш, хто ти такий? Ти хочеш і тепер тероризувати советську владу? Ти думаєш, що ми про тебе нічого не знаємо? Зараз же виступи на зборах, коротко з'ясуй користь колективного господарства, перший запишись у колгосп і закликай інших записатися. Цим ти виправдаєш своє минуле перед советською владою, а інакше — підеш туди, де Марко телят пасе. Наслідки сьогоднішніх зборів вирішують твоє життя. А тепер йдемо на збори!

В той час, коли ми ввійшли, балакав голова комнезаможу Карпо Шинкаренко. Коли він закінчив, забрав слово уповноважений політвідділу Олійник. Зробивши деяке пояснення щодо колгоспної системи, каже:

— Слово надається авторитетній людині вашого села, тов. Кибкалові:

Уявляй, читачу, чи міг бути більший глум наді мною.

Коли я вийшов наперед, збори заляскали в долоні. Це в мене відібрало мову. Прийшовши до себе, я сказав:

— Вам, товариші, вже добре відомі вигоди від колективного господарювання, і мені казати нема чого. Мушу тільки згадати нашу поговорку, що гуртом добре і батька бити, отож, гуртом добре й працювати. Я прошу записати мене членом колективного господарства і раджу й вам це зробити.

Тут же заляскали в долоні, але не збори, а начальство та актив. Чи зрозуміли збори, чому я так зробив, не знаю, але тоді ж хоча із сльозами, записалося до 70-ти господарств. Так колгосп був утворений.

А тепер вернімося назад, до 1928 року, до споживчої кооперації. Отож, було обрано нову управу з відданих советській владі людей, а рахівником залишився старий Іванів Василь добрий фахівець, але з заможної родини. Товариство велике, централь і три філії. При передачі перевели ревізію, був інструктор Мищенко з облспоживспілки. Все знайдено в порядку, і акт передачі точніше, копія акту була в мене на руках. Через два роки товариство стало занепадати. В 1930 році мало не згоріла контора і згоріла частина наперів, які зберігалися в хаті рахівника Іванова. А сталося це так: Уночі, непрохані відвідувачі (вікнолази) напали на квартиру рахівника. В той час рахівник працював у конторі. Пострілом з рушниці, через вікно, було розбито газову лампу, від чого зайнялося все, що було на столі, і частинно пошкоджено деякі книжки. Там же знаходився архів товариства з початку його існування. Після

цієї пожежі було проведено ревізію і виявилось, що основні папери архіву в порядку. Через півроку кооперація зовсім занепадала, кредит закрили, вкладів не поступало і прийшло до ліквідації і переходу до Велико-Солонцівського товариства. При передачі виявилася велика недостача. Було оголошено: хто вклав свої гроші в товариство і не вибрав назад, хай зголоситься до ліквідаційної комісії. Непокритих вкладок було до двох тисяч карбованців, в т. ч. на 150 карб. ще з 1925 р., де на документі був мій підпис. Книга позичок і вкладів, як заявила ліквідаційна комісія, згоріла. Справа пішла в суд. Перед судом стало два правління, старе і нове, отож став і автор цих рядків.

Як уже відомо читачеві, я був на особливому обліку й це дало великий козир для обвинувачення мене. Хоч копія ревізійної комісії була в мене на руках, але на неї не хотіли й дивитися. Суд визнав нас винними. Рахівника засуджено на десять років, членів управи по два роки умовно (бо то актив села), а мені дано два роки поправно-трудогих таборів. Я вже й з цього був задоволений, бо думав, що відповідатиму за всіх. Після суду, мене вивезено на відбуття кари в поправний табір при чавунно-літейному заводі в Кам'янську на Запоріжжі. Працюючи на заводі ім. Дзержинського, я поступив на курси економістів-бухгалтерів, які були при цьому таборі, закінчив їх на відмінно, з дипломом бухгалтера-економіста.

На суді був адвокат Ф. Іванюк. Отож, моя дружина віддала йому копію ревізійної комісії з 1928 року, і він

перевів ревізію архіву, про який ліквідаційна комісія сказала, що він згорів разом з книжками позик та вкладів, але виявилось, що всі книги цілі і гроші в сумі 150 карб. за які мене судили, заприбутковані. Адвокат подав скаргу, і касаційний суд визнав мене не винним, від кари звільнив і судимість зняв. Проробив я на заводі п'ять з половиною місяців, зате навчився бухгалтерії.

Прийшовши додому, працював у колгоспі, на полі. Колгосп рахівника не мав, посилав аж двох на курси, та ні один з них не навчився. Мене не брали, боялись, а може, не дозволяли мене брати... Головою колгоспу був Рудь Федір, колишній большевицький партизан. Це була ступа без товкача. Найняли з другого колгоспу рахівника, інваліда першої світової війни. Ляха Олексія, який до війни робив писарчуком на пошті, рахівництва не розумів, але взявся. Правда, записи він провадив по книжках вірно, але субрахунків з рахунками не звир'яв. У колгоспі ж їх було дуже багато, один лише третій рахунок мав 700-800 субрахунків. Отож, вкінці року він не зміг закрити рахунків, бо вони не рівнялися субрахункам, в тому не можна було скласти балансу.

Минув рік. Головою колгоспу став Карпо Шинкаренко. Послали на курси рахівництва Черевика Миколу, комсомольця, що закінчив семирічку. Повернувшись з курсів, прийняв рахівництво, записи вів добре, але в економіці та в складанні плянів не мав поняття. Прав-

да, з початку цього ніхто не вимагав, але надалі почали вимагати, і то обов'язково. На початку грудня 1931 року мобілізували мене для складання виробничого пляну на 1932 рік. Склавши виробничий плян рільництва і тваринництва, я повіз його з головою колгоспу Шинкаренком у земельний відділ на затвердження. Без ніяких змін плян було затверджено. Шинкаренко сказав мені, що я залишаюся при конторі колгоспу пляновиком-економістом, з оплатою 48 трудоднів на місяць, а з розпорядження райземвідділу та райпарткому, для складання виробничих плянів мене прикріплено до трьох сусідніх колгоспів: «Колективний степ», «Перемога» і «Новий шлях». Відмовлятися я не міг, бо це ж розпорядження «партії й уряду». Я був експлуатований як невідьник, і кожний раз мені нагадували: «не забувай, що ти на особливому обліку».

В 1935 р. наш колгосп одержав з обласного земельного відділу 1000 карб. премії за плянування й організацію праці. Не подумай, читачу, що я їх одержав. Їх розділили між комсомольцями та активом села, які й пальцем до того не торкалися. В 1936 році поряд з чисткою партії, була чистка колгоспного адміністративно-технічного апарату, де рахувався і я. Приїхала з району комісія, зібрали загальні збори, на яких уповноважений від райпарткому закликав виявити всіх бунших ворогів совєтської влади, які пролізли в адміністративно-технічний апарат, і вичитав тих, хто підпав під чистку. Це були: Кибкало Полікарп і Коба Тихін (рідний брат Коби Андрія, що тепер живе в Америці). Коба

Тихін, як виходець із заможної сім'ї, а я — як неблагонадійний елемент.

Коба пройшов легенько. Коли ж дійшло до мене, член комісії запитав:

— Хто що знає про Кибкала Полікарпа?

Всі мовчать. Голова колгоспу, Коба Лука Іванович (член партії), виступив і сказав:

— Є такі чутки, що Полікарп Кибкало брав участь у банді Садового, якого засуджено в 1922 році в Полтаві до розстрілу, і що Садовий деякий час переховувався в Кибкала. Про це нехай скаже Кибкало Юхим.

Я завер. Це мій сусід, на рік від мене молодший. Я знаю, що один раз, коли в мене ночував Садовий, він приходив до мене з Дробним Василем, теж односельчанином. Але, мені на радість, Кибкало Юхим сказав, що він про такий факт нічого не знає. Член комісії щось поговорив із головою колгоспу. Голова викликає Дробного Василя.

— Скажи, що ти знаєш з приводу цього?

Той теж відповів, що він нічого не знає.

Тоді забирає слово голова колгоспу й каже:

— Всі знають, що Кибкало Полікарп — учасник банди Садового, то чому ж мовчите? — А далі звернувся до мене: — А-ну, розкажіть, коли Садовий переховувався у вас, а також про вашу участь у його банді.

Я відповів: — Про те, чи ночував у мене Садовий, я не знаю, бо в той час переходило багато різних загонів, які ночували в нашому селі. Може, ночував у мене не тільки Садовий, а й Махно, або Денікін. Я до-

кументів не перевіряв, бо не мав на те права. В той час я служив як не в волосному, то в сільському виконкомі, і кожний раз при появі будьякого загону, мені треба було ховатись. Що ж торкається перебування в банді Садового, це чиста нісенітниця, бо всі знають, у тому числі й ви, Лука Івановичу, що я нікуди не відлучався з свого села, за винятком того, коли брав участь у повстанні проти режиму гетьмана. Кибкало не міг разом бути і в банді Садового і служити советській владі. Я вважаю, що це наклеп.

Після цього ще допитували на зборах, декого викликали в контору, і що там було, мені не відомо.

Комісія по чистці виїхала, сказавши, що результати чистки буде сповіщено. Через пару днів одержали висновок тої комісії, що Кибкало Полікарп з адміністративно-технічного колгоспного апарату виключений. Того ж дня я сказав, щоб підшукали, кому передати справи. Минуло два дні, нікого не знайшли. Я кинув працю й пішов працювати в поле, але бригадирів попередили, щоб мені праці не давали. Тиждень я просидів дома. Одного дня кличуть мене в колгоспну контору. Я пішов. Мені сказали, щоб справи передав Самійленкові, якого взяли з радгоспу, де він працював обліковцем. Я передав, а сам пішов працювати в поле. Секретарем партійного осередку при колгоспі був присланий з району Басараб, який переїхав з родиною. Я подав заяву, щоб мене відпустили з колгоспу на працю в млин, коло залізниці, де я мав би працю таксировщика. Млин був відремонтований і працював на повний хід. У цьому мені

відмовили. Самійленко, який прийняв від мене працю пляновика й організатора, не мав про неї жодного поняття.

Настав кінець 1936 року. Треба кінчати рік і складати плани на майбутній рік, але про це ніхто не думав. Викликають мене в контору і пропонують скласти виробничий план на 1937 рік, точніше, допомогти Самійленкові це зробити. Я відмовився, мотивуючи тим, що виробничий план не тільки треба скласти, а й слідкувати за його виконанням, бо коли не виконаємо, то скажуть, що я навмисно склав нереальний план.

Через день чи два, викликають мене у райземвідділ. Я з'явився. Незабаром прийшли голова райвиконкому, секретар райпарткому і з ними Дасараб, секретар партійного осередку при колгоспі. Запросили мене в кабінет начальника райземвідділу й сказали, щоб я сьогодні ж приступив до праці, з якої мене знято по чистці. Я відмовився. Мене попередили, що мобілізують, як фахівця, і за відмову буду відповідати. Отож, так чи інакше, а мушу відповідати. Інструктором при райземвідділі був Гребенюк (у 1938 р. розстріляний), добре мені знайомий, чесна й хороша людина. Він сказав: краще прийми, бо буде зле.

Прийшовши додому, я цілу ніч не спав і вирішив тікати. Дружина почала плакати й переконувати, щоб я прийняв ту працю. Так, вичищений з того «апарату», я примушений був там робити. Мною розпоряджалися, як невільником, посилали складати плани туди, де тільки був прорив. Правда, за це добре віддячувалися, але

тихо, і я боявся, що коли взнають, то скажуть: бере хабарі.

Не можна проминути ще одної події: Кунпан Данило, член партії з нашого колгоспу, людина зовсім неграмотна. Я його вивчив розписуватись, а більш він нічого не знав. І коли напишеш його прізвище, то він не прочитає. Головою колгоспу, як уже відомо, був Коба Лука, теж член партії, який захворів, і його відправлено в Полтаву на лікування. Приїжджає секретар райпарткому, викликає їх обидвох до окремої кімнати і про щось з ними нараджується. Ось Коба відчиняє двері й каже: «Йолікарп, зайди сюди». В мене по всьому тілу пішли колючки. Заходжу. Просять сісти. Я сів. Секретар райпарткому пояснює: «Лука Іванович їде на лікування в Полтаву, не відомо, на який термін. Голову колгоспу заступатиме тов. Кунпан, але він людина неграмотна. Ти, тов. Кибкало, відповідаєш за колгосп, поки повернеться Лука Іванович. Дивись, не розводь контрреволюції. А ти, звернувся до Кунпана, без поради Кибкала нічого не роби».

Я завмер. Хотів відмовлятися, але секретар райпарткому перебив і закричав: «Слова мої — закон!» Спробуй не виконати. Правда, що Кунпан ніде й кроку без моєї поради не робив. Усі партійні директиви читав йому я, хоча й були грамотні в тій гореорганізації.

Якось приходить розпорядження, що на таке то число, на 10 год. вечора, всім головам колгоспів явитися на нараду в райпартком, а голові колгоспу ім. Петровського, тов. Кунпанові привезти звіт про діяльність

колгоспу. Коли я прочитав Кунпанові це розпорядження, він наказав приготувати звіт. Я приготував. Якраз, того дня, що їхати Кунпанові на нараду, приїжджає з лікарні Коба Лука і ввечері приходить до контори. Зайшли з Кунпаном у свій кабінет і покликали мене зі звітом. Коли я приніс звіт, Коба при мені прочитав його, я дав деякі пояснення і вийшов. З годину вони ще посиділи, і Кунпан, забравши звіт, поїхав у район, а Коба пішов додому.

Оскільки це було вкінці року і роботи накопичилось багато, то контора кожного дня працювала до 12-ти годин ночі. В одинадцятій годині задзвенчав телефон. Коба Тихін, що сидів коло телефону, взяв слухавку й каже мені: тебе кличуть до телефону. Я підійшов, назвав своє ім'я й раптом почув: «Ето говоріт секретар райпарткому. Ви складали звіт тов. Кунпану?» Так, кажу, я. «Ви перевіряли його, як йому давали?» Так, кажу, якраз і голова, Коба Лука Іванович приїхав з лікарні і був у конторі, я їм обидвом і віддав. «Тоді покличете Луку Івановича». Ми покликали. Що він з ним балакав, я не чув, але Коба раз червонів, другий побілів, поклав слухавку й пішов у той кабінет, де вони з Кунпаном сиділи, а звідтіля виносить звіт і каже:

— Зараз же верхівцем відправте звіт. Що той дурак узяв, я не знаю.

Звіт був відправлений. По приїзді на другий день Кунпана, ми знали, що коли я відніс їм звіт, вони поклали його на столі, сиділи й балакали. Коба, від нічого робити, на чистому папері, що лежав на столі, чер-

воним олівцем, великими літерами написав: «ХАЙ ЖИВЕ ЖОВТЕНЬ!» Коли Кунпан зібрався їхати, то взяв не звіт, а той папірець (з написом «хай живе жовтень!»). поклав його в конверт і поїхав. Розпочалася нарада. Секретар райпарткому попросив у Кунпана звіт, знаючи, що він читати не вмів. Кунпан подав йому з конвертом звіт. Він розгорнув, а там червоним олівцем написано «Хай живе жовтень!» Секретар запитав Кунпана: Хто тобі складав звіт? Кунпан відповів: Кибкало. Я спасся тим, що звіт віддав у присутності Коби, інакше було б мені погано.

З Совнаркому з Москви, прийшла директива всім колгоспам, що при складанні пляну на 1937 рік, валовий урожай зернових культур треба збільшити на 15%.

Голова Велико-Солонцівської сільради був Лобач Іван, присланий районом. Отож, його уповноважено перевірити складання плянів по колгоспах та допомогти правильно скласти їх. Одного дня приїжджає він у наш колгосп і питає: як справа з складанням пляну на 1937 рік? Я відповів, що плян готовий і переписується у п'ятьох примірниках, як цього вимагалось. Можна подивитись? — питає мене. Будь ласка, кажу, і подаю йому плян. Передивившись, Лобач каже, все добре, за винятком зернових культур, і там треба переробити. Я запитав, що саме не вірно? Він пояснив мені, що в директиві сказано: збільшити врожайність зернових культур на 15%, а в тебе, мовляв, тут цілий кошмар. Ось тобі приклад: Урожай озимої пшениці збільшено на 37% овес на 43%, а разом збільшено на 80 відсот-

ків. І навпаки: урожай жита зменшено на 8%, ярої пшениці на 11,8, ячменю на 3,9. Разом зменшено на 23,7. За твоїм пляном виходить, як від 80% збільшеного відняти 23,7 зменшеного, то збільшено виходить на 56,3%, а в тебе стоїть у загальному збільшено на 15%. Я сказав, що він помиляється. В директиві Совнаркому сказано: збільшити валовий збір зернових на 15%. Отож, валовий збір урожаю в 1936 році зібрано 17.700 центнерів, а в графі запланованого на 1937 рік валовий збір зернових 20.470 центнерів, більше проти урожаю 1936 року на 2.770 центнерів, або на 15,5% більше від минулого року.

— Не думай, — каже Лобач, — що тільки ти вмєш рахувати і не замилюй мені очей. Плян треба переробити. Я відмовився переробляти, мотивуючи тим, що він відповідає директивам Совнаркому. В цей час увійшов голова колгоспу, Коба. Лобач сказав йому, що, мовляв, твій «знаменитий» бухгалтер-економіст неправильно склав плян зернових і переробляти відмовляється. І сказав Кобі так, як і мені, в чому є неправильність. Коба, вислухавши Лобача, каже мені, щоб зразу плян був перероблений. Я відмовився переробляти. Коли будуть настоювати, перероблю, але підписувати не буду і зроблю примітку, чому я не підписав. Тоді викликали директора десятирічки, Крайника, який визнав правоту Лобача. Викликали директора семирічки (прізвище забув), математика, і він теж визнав правоту Лобача.

Лобач поїхав. Каже мені голова колгоспу: Краще перероби, для чого тобі суперечити, все одно ти правий

не будеш. Я не стерпів і сказав: Якщо всюди сидять такі дураки, як Лобач і директори шкіл, то, звичайно, я не буду правий, але думаю, що вони тільки в Солонцях. Повірте мені, Лука Івановичу, що плян складений правильно і я не хочу робити себе і вас дурнями, бо ми з вами його підписуємо. Можете переробляти самі, а я відмовляюсь.

Коба засміявся, і нічого не сказавши, вийшов.

Другого дня приїздить Лобач, і навіть не привітався зі мною, а наказав дати йому один примірник пляну. Я дав, думаючи, що він повезе його інструкторові райземвідділу Гребенюкові і справа буде закінчена, бо твердо вірив, що Гребенюк визнає плян правильним. Але виходить голова колгоспу й каже, що звіт направлений на арбітраж, у Полтаву. Строку для відправки пляну залишилося два дні, а його ж ще треба затвердити на загальних зборах. Через кілька днів одержуємо телефонограму з Полтави, що на 21 грудня, в 4-ій годині по полудні, приїде член арбітражної комісії, тов. Гришко, з висновком рішення комісії. На 21 грудня, на 6 годину вечора, були призначені загальні збори колгоспу, щоб по приїзді згаданої комісії, зразу затвердити звіт.

О 4-ій годині по обіді, 21 грудня, в колгоспному клубі зібрався весь актив: голова сільради, директори обидвох шкіл, приїхав також секретар райпарткому. На мене всі чортом дивляться, ніхто й словом не обізвався, цураються, як чуми. Пішов сніг. Минала четвер-

та, п'ята, шоста, а комісії нема, а сніг іде і світа Божого не видно.

Як ось загуркотіло авто й спинилося біля клубу, а з нього виходить чоловік, високого росту, худорлявий, років 45-50. Привітавшись, вибачився, що запізнився, бо машина в снігу буксувала. Це й був член арбітражної комісії, Гришко. Він сідає до столу, виймає з портфеля плян і каже:

— Що ж, товариші, Кибкало Полікарп правий, звіт складено так, як слід, відповідно директиві Совнаркому.

І почав пояснювати те саме, що я казав голові сільради Лобачеві, і голові колгоспу Кобі.

Голова був дуже задоволений, потис мені руку й сказав:

— Дякую тобі за працю, ти оправдав себе, а разом і мене.

Звіт був затверджений без змін. Цілий 1937 рік до мене ніхто не чіплявся, а голова сільради навіть не дивився в мій бік, і при зустрічі не вітався. Словом, залишили мене в спокої, але не надовго.

МІЙ АРЕШТ

Колгосп наш складався з трьох бригад, і одна бригада була на віддалі шести кілометрів. 22 червня 1938 року я в службових справах поїхав у третю бригаду. Поладнав все і зібрався їхати назад, аж ось з'являється «сотрудник» НКВД й питає:

— Ви будете Кибкало Полікарп?

Коли я притакнув, він наказав мені сісти в бричку, а коли я це зробив, пред'явив ордер на арешт, підписаний районним прокурором. Далі додав:

— Ви держите в себе револьвер, не маючи документа на право ношення. Здайте його, вам краще буде.

Не допомогло моє запевнення, що револьвера я не маю. Привезли мене до моєї хати, де зробили обшук, і хоч нічого не знайшли, повезли в район, не давши навіть попрощатися з дружиною і 90-річною мамою. Приїхали в район уже по заході сонця. Мене повели в районне НКВД. Начальник НКВД вийшов у коридор і відразу накинувся з брутальною лайкою, назвавши «жовтоблакитником», та наказав відвести в тюрму. У камері, куди мене вкинули, не було нікого. Через півгодини ввели в камеру ще одного чоловіка з нашого району, Кисіля Петра. Його теж арештовано за незаконне переховування револьвера. Він страшно хвилювався, бо

був арештований по дорозі, коли йшов із праці додому, і сім'я нічого про це не знала.

Як тільки стало розвиднятись, нас вивели на подвір'я й наказали сідати у вантажну машину, що стояла приготована. З нами сіло три енкаведисти. Так нас привезено до Полтавського НКВД і спроваджено в підвал. Там панувала мертва тишина. Через кожних 5-6 метрів стояв відгодований енкаведист. Біля камери 19 нам зроблено обшук, відібрано пояси, підтяжки, відрізано гудзики від штанів і підштанників та буквально втиснуто до камери.

Це була одиночна камера, в якій до нашого приходу містилося 22 чоловіка. В камері всі сиділи голі, не було чим дихати. Біля маленької щілини в дверях в'язні чергувалися, щоб дихнути коридорного повітря. Тут був суворий порядок. Хто дихнув двічі — того лаяли, мовляв, кожен хоче жити. Сидіти було нудно, і частина стояла, вимахуючи укривалами, щоб охолодити повітря, а решта сиділа. Так ми чергувалися вдень і вночі, бо лягати всім не було місця. В таких умовах я прожив до 12 липня. Мене ніхто не тривожив. У камері мені розповіли, що хто в слідчого не підпише написаного ним обвинувачення, то мусить відбувати т. зв. «стойку» і всі інші знущання.

За розповіддю тих, що сиділи в камері, їх арештовано за одно, а обвинувачували в чомусь іншому. На третій день мого перебування в підвалі НКВД, внесли півживого, всього в синяках чоловіка, якого взяли на слідство за три дні до мого приходу. Він пробув на

«стойці» шість днів. На нього страшно було дивитись. Йому з трудом зробили місце для лежання, але ніхто не намілювався його питати, так страшно він був скатований. Це був агроном (як він себе звав) Герасим Биковеш, що працював у Полтаві.

Кожної ночі, з дев'яти до дванадцяти годин, викликали з камери в'язнів і виводили невідомо куди, без речей, а речі забирали ранком другого дня. З викликаних в'язнів уже ніхто в камеру не вертався. Це були ті, яких судила «тройка» НКВД позаочно. Дня 12 липня, о 7-й годині вечора, викликали й мене. Повели на третій поверх, у кімнату ч. 52, де урядовав слідчий Курачик. По дорозі, коли мене вели, я чув, як у кожній кімнаті горлав слідчий:

— Пиши! Будеш писати?

Чути було крик і стогін чоловіків та жінок. У кімнаті, куди мене ввели, сидів слідчий і два т. зв. «буксьори». Слідчий запропонував мені сісти таким чемним голосом, що я заспокоївся. Закуривши цигарку, слідчий запитав моє прізвище, день, місяць і рік народження. Більше нічого не питав, а сидів та щось записував. Так минуло годин три, або й більше. Лише один раз слідчий ввічливо запитав:

— Вам спати хочеться?

Я відповів, що ні. Десь біля години дванадцятої Курачик звернувся до мене:

— Ідіть сюди!

Біля столу він показав на стілець. Я сів. «Оці папери підпишіть». — сказав мені, кладучи їх переді

мною й подаючи ручку. Коли я взяв перший аркуш, щоб прочитати, він вихопив його з рук.

— Що? Ти не віриш органам НКВД?

— Ні, — кажу, — вірю, але підписувати, не прочитавши, не буду.

Слідчий аж позеленів зі злости, й очі в нього налилися кров'ю.

— Будеш підписувати?! — закричав до мене.

Я знову відповів, що поки не прочитаю, підписувати не буду.

— Ах ти, бандите жовтоблакитний! Це тобі не отаманом у Петлюри бути!

Слідчий ухопив стілець і вдарив мене з розмаху по голові. Я не витерпів удару і впав. Тоді «буксори» підхопили мене й почали бити палками де попало, а особливо по колінах, по ліктях, наступаючи кінцями підборів на пальці на ногах. При цьому слідчий увесь час допитувався:

— Будеш писати?

Мені ніколи було навіть відповідати, бо «буксори» безперервно мене били. Так тяглося до ранку, з малими передішками, коли слідчий сказав: «Хватить, он подпшетъ». Але я знову відмовився і тоді продовжували биття, аж доки не розвиднілося на дворі. Слідчому, що працював від третьої години по обіді, час було йти додому. Зі мною залишався один з «буксорів», якому було наказано не давати мені сісти, лягти, їсти, пити, а при тому увесь час тривожити методами, які залюбки

вживало НКВД, як наприклад: холодні і гарячі ванни, парашути, літання на плянеті і т. д.

Без жодної години спокою, так тяглося три доби. Під час моєї стоянки й катувань, слідчий Курачик у цій самій кімнаті допитував іншого в'язня, при чому показував на мене — «От, спробуй, не підпиши, то буде й тобі те, що цьому бандитові».

Після трьох днів мук, мої сили почали слабнути. Я кілька разів падав непритомний, ноги мої розпухли так, що шкіра почала тріскатись. Я просив покінчити зі мною. Бо не було сил терпіти, але слідчий, сміючися, сказав: «Ето ми ещо успеем». На четвертий день Курачик, прийшовши, з усмішкою питає: — «Ну, як твоє здоров'я?» Я не знав, що йому відповісти. Він наказав «буксорам» йти відпочивати, а сам поклав на стіл пакунок, обмотаний газетою, закурив пгарку і звернувся до мене:

— Сідайте! Бо у вас напевно ноги болять.

Після трьохденної стоянки й знущань, я так хотів хоч на хвилину сісти, або лягти. Слідчий підсунув мені стілець. — Сідайте! — сказав він.

Я спробував сісти, але ноги в колінах не згинались, нестерпний біль охопив мене, я не витримав, крикнув від болю, а далі не пам'ятаю, що зі мною сталося. Опритомнів на підлозі, увесь мокрий. Біля мене стояв слідчий і ще один в уніформі НКВД, якого я досі не бачив. Курачик вийшов, а незнайомий сів за стіл і почав читати розкладені на столі папери. Мені наказав устати

й сісти. Я встав, але сісти не міг, бо ноги в колінах не згинались.

— От бачите, — звернувся до мене незнайомий чистою полтавською мовою, — що ви виграєте тим, що не підписуєте? Ви втратите своє здоров'я, а так вам було б далеко легше. Тут і страшного нічого нема. Років вісім, більше не буде.

Мені хотілося скочити, схопити його за горло й задушити. Тут увійшов Курачик. Поговоривши щось із ним пошепки, незнайомий вийшов. Курачик узяв зі столу пакунок, який приніс із собою, розмотав, витягнув звідтіля дві французькі булочки, два оселедці й два помідори й каже мені:

— От бачиш, я знаю, що ти хочеш їсти. Кинь свою енергість, підпиши, наїсишся добре. Я тебе відправлю в тюрму, там тобі краще буде. А не підпишеш, все одно кості твої в парашу витрушу.

Я не відповів ні слова, хоч побачивши булочки й оселедці, яких я давно не їв, мені до болю захотілось їсти. Одначе, будучи ще в камері, я чув від своїх камерних товаришів, що на слідстві навмисно годують оселедцями, а потім не дають води. «Підпишеш, то дамо води». Я це пригадав підсвідомо і вирішив не піти на спокусу.

— Ну, гаразд, — сказав слідчий. — Іди, з'їж трохи, а там подумаєш і підпишеш.

Коли я подякував і відмовився їсти, він скочив до мене, вхопив нагана і вдарив ручкою в щоку так сильно, що вивернув один зуб з коренем а другий збив на-

рівні з яснами. Кров бризнула мені з уст. Я впав, але свідомости не втратив. Слідчий комусь зателефонував. З'явилось два «буксори» і вивели мене в т. зв. «чотирьохнольку». Це була вимурувана дірка в підвалі, в якій я пролежав до ночі. Вночі мене вивели в убиральню, обмили від крові й знову припровадили в кімнату Курачика, де почалася попередня процедура.

Трудно викласти на папері все те, що переносив та переносить і тепер советський в'язень, і лише той, хто побув у советській тюрмі, може уявити собі ті нечувані тортури. Мене безперервно катували напротязі шести днів. Правда, були й «щасливіці», які без відмови підписували все, що їм підсунув слідчий. Вони за це одержували цигарку, подяку, і 15-20 років каторжних робіт, або відрядження на той світ.

18 липня, біля години 10-11 вечора, в кімнату слідчого, де я все ще перебував, зайшов начальник полтавського НКВД (прізвище забув) і начальник того ж відділу НКВД, Волков. Мені наказали повернутись до стіни, а самі почали щось нишком розмовляти. Потім Волков вийшов, а Курачик звернувся до начальника відділу і півголосом каже:

— Что з ним делать? Не подписуе.

— Что с ним возиться! Пустите його в расход і то немедленно! — відповів начальник і вийшов.

— Повернись! — наказав слідчий.

Я хотів повернутись, але, знесилений, упав. Курачик ухопив мене за сорочку на спині, поміг устати й привів до столу.

— Ну, чув, що говорив начальник відділу?

— Так, — кажу, — чув.

— Будеш підписувати?

— Ні, — кажу. — Роби свою справу, і то скоріше.

Безмежна лють опанувала мною. Коли б була сила, то задушив би його тут же, але сила не верталася.

Слідчий кудись говорив по телефону. З'явилось два службовці НКВД, зв'язали мені назад руки і повели вниз. У мене десь узялася сила. Раніше не міг навіть стояти, а тепер сам ішов сходами. В очах пробігло все життя: дитинство, рідна хата, дружина, мати, всі знайомі. Мене привели в порожній підвал.

— Ну, останнє твоє слово, будеш підписувати? — запитав слідчий.

Я нічого не відповів. Мені зав'язали очі. Я пам'ятаю два постріли, а більш нічого. . . Прийшов до свідомости, точніше, мене розбудили два «буксьори», у тій же «чотириохнольці». Мене привели знову до проклятої слідчої кімнати Курачика. Йти сам я не міг, ноги відмовилися рухатись. Мене привели до столу.

— Будеш підписувати? — запитав слідчий.

Я мовчав. Тоді взяли мою руку, вклали в неї олівець і водячи моєю рукою, підписали на останній сторінці написаного слідчим обвинувачення моє прізвище. У такий спосіб я «підписав», і слідство було закінчено.

В камері черга 20, куда мене приведено, я лежав кілька днів, не можучи піднятись. Ходити почав щойно через кілька тижнів. 11 серпня мене знову викликано

до мого «знайомого», слідчого Курачика. Він сидів біля столу і щось писав.

— Ну, як твоє здоров'я? — запитав слідчий.

Я не міг нічого відповісти.

— Невже ти на мене сердися? Ми ще будемо з тобою друзями.

Я знову мовчав. Тоді він підніс мені написаний папірець і каже: — Це стаття 200.

І я прочитав, що я обвинувачуюся за ст. 54, параграф 2 і 11 та параграф 10, частина перша, і що слідство закінчено і я додати більше нічого не можу.

Слідчий поклав переді мною папери й сказав:

— Отут підпишіть!

Я перечитав і відповів, що на слідстві я ще не був, у чім мене обвинувачують — не знаю, а тому підписувати не буду.

— Ми і просити не станемо, — зауважив слідчий. — можеш іти.

Мене знову відправлено в камеру, а другого дня в тюрму. Пушкінська вулиця, спецкорпус, камера 5.

Умовини ті самі, що і в підвалі НКВД. На один квадратний метр 5-7 людей. Зв'язку з родиною — ніякого. Передачі для обвинувачених, за ст. 54, заборонено, лише раз на місяць можна передати цибулі, або часнику. Тільки по цьому сім'я могла довідатися, що я ще живий і не вивезений.

Так я просидів до грудня 1938 року.

Котрогось дня в грудні, мене «чорним вороном» знову привезли у підвал НКВД, камера 19. Тут я від

камерних товаришів довідався, що Єжова знято, а на його місце призначено Берію, і що змінилися методи слідства. Слідчий дає обвинувачення читати.

Другого дня ввечорі покликано мене до слідчого, камера 48. Слідчий був той самий Курачик. Коли мене ввели до нього, він привітно запропонував сідати. «Буксьорів» не було.

— Як твоє здоров'я? — запитав слідчий.

Я не стерпів і відповів:

— Хіба ви лікар і знову будете мене лікувати?

Він не відповів нічого, лише сидів і перелистував купу підшитого паперу, що лежав на столі, а потім сказав:

— Вам треба підтвердити ваше зізнання, яке ви дали 18 липня 1938 року, — і зачитав папірець, у якому було надруковано, що я своє зізнання, підписане 18-го липня 1938 року, стверджую і більш нічого не можу додати, в чому й розписуюсь.

Коли прочитав цей папір, я сказав, що ніякого зізнання не давав, та ніхто його в мене й не питав, так що стверджувати немає чого.

— Ти не став себе дурачком! А це хіба не твоє зізнання? — і показав на купу підшитого паперу, що лежала на столі. Сам же почав нервово ходити по кімнаті, і по короткому часі сказав:

— Можеш іти. Я з тобою буду говорити потім!

Мене відправили в камеру.

— Ну, як? Довідався, в чому тебе обвинувачують? — поспішалися запити камерників.

— Нічого я не довідався.

— Чому ж ти не домагався прочитати? Він не має права відмовити.

Так, думаю, це моя помилка, але її ще можна буде виправити. Наступного дня мене знову викликали до слідчого.

— Ну, як? Будемо кінчати справу? — запитав.

Я відповів, що не знаю ніякої справи, яку можу кінчати.

— А це що? Не справа? — сказав слідчий, показуючи на купу підшитого паперу, що лежав на столі.

— Коли це моя справа, то дайте я прочитаю, а там буде видно, як її кінчати.

Слідчий усміхнувся, відгорнув половину паперів, сколов їх і сказав:

— От звідділя можеш прочитати, тільки скоріше.

Я почав читати. Боже мій! Морозом мене обдало, коли я прочитав це моє «чистосердечне» зізнання. Там стояло, що я в 1936 році вступив до організації, яка мала на меті повалити советську владу. Організацію очолював Огій, Матіяш і Федорченко. У моєму районі діяв Писаренко Тимофій. Мені відомо, що в Ново-Сенжарівському районі вступили в організацію такі особи: Кривуля Вікентій, Голобородько Петро, Кисіль Петро, П'ятенко Василь, Красильний Петро, Іванюк Михайло, Кибкало Павло (мій племінник), Фастівець Степан, Яценко Василь і Сулима Самійло. Огій і Матіяш діяли в Москві, а Федорченко на Полтавщині. Я працював як зв'язковий, два рази на місяць возив пошту в Москву.

а звідтіля привозив пошту Федорченкові. Тут хочу сказати, що в Москві я зроду не був. Крім того — стояло в «зізнаннях» — ввесь час займався агітацією проти заходів советської влади, проти сталінської конституції, проти статуту про вибори у верховну раду, вихваляв ворога народу Троцького, вів підривно шкідливу роботу в колгоспі, агітував проти советської преси і т. д.

У мене волосся стало дубом.

Читаю далі зізнання свідків, яких було 12. Всі вони стверджують написане. І все це так пророблено й оформлено, що сторонній людині, прочитавши це «чистосердечне зізнання», годі не повірити, що це все неправда.

Далі йде моя характеристика, де написано, що я виходець із «кулацької» сім'ї, батьки мали 20 десятин землі, парову молотарку, експлуатували найману працю, потім були розкуркулені та вислані на північ. Як читачеві вже відомо, батько мій умер у 1916 році.

Прочитавши це, я не стерпів і запитав слідчого:

— Яка від цього користь советській владі?

Слідчий усміхнувся й каже:

— А що? Хіба це неправда? Адже свідки не стверджують.

Я цьому заперечив.

— Побачимо! — сказав багатозначно слідчий.

Через півгодини у кімнату слідчого ввели двох свідків. Це Коба Денис і Вовнянко Олексій (останній — член партії) — мої односельчани. Вони при мені ствердили все, що зачитав слідчий. Я мусів бути лише слухачем, не маючи права ставити їм від себе запитання. Так, по

черзі, перепитав слідчий усіх свідків. Усі вони підтвердили ним зачитане. Лише один свідок, Кривень Остап, глянув на мене, заплакав і сказав: «Я нічого не можу сказати».

— Ти боїшся його? — запитав слідчий. — Не бійся, вертатись йому додому не прийдеться. Таким контрреволюціонерам місце на півночі.

Свідок мовчав. Мене відвели в камеру. Як поступив далі свідок, не знаю.

Другого дня мене знову відправили в тюрму, де я просидів до 5-го квітня 1939 року. Дня 2-го квітня мені вручено акт обвинувачення на 16-ти сторінках.

Отож, 5-го квітня мене викликають з речами, і «чорним вороном» везуть невідомо куди. Машина спинилась, відкрилися двері, мені наказали вийти. Я вийшов. Мені зв'язали назад руки і в супроводі трьох енкаведистів повели на подвір'я будинку. Це був будинок Полтавського обласного суду (Котляревська вулиця, ч. 36).

Коли мене ввели на подвір'я, я побачив усіх своїх свідків, які сиділи на лавочках, і свою дружину, що стояла окремо, вся в сльозах і така вимучена, що тяжко було її впізнати. Мене ведуть поруч дружини, але вона мене не впізнає і дивиться не на мене, а в сторону «чорного ворона» ждучи, коли мене виведуть. Проходячи біля неї, я нелюдським зусиллям вирвав одну руку і вхопивши дружину за руку, спитав: Ти мене не впізнала? У цей час конвоїр ударив револьвером мене по руці, я випустив дружинину руку, дружина впала непритомна, а мене скоро повели в приміщення суду.

Покликали на суд усіх свідків. Суд був закритий. Крім свідків, членів суду, оборонця і прокурора, не було нікого. Зроблено перекличку свідків, і суд розпочався.

Головуючий суду, Оріхівський, прочитав моє обвинувачення і з черги приступили до переслухання свідків. Першого покликано Кобу Дениса.

— Розкажіть судові, що ви знаєте про контрреволюційну діяльність підсудного Кибкала?

Свідок забув, що він «зізнавав» на слідстві, стоїть, нічого не каже. Суддя почав йому підказувати, я почав протестувати, а оборонець, Краснопольський, покивав головою.

— Суд припиняється! — проголосив голова суду Оріхівський. — На оборонця Краснопольського прошу скласти протокола за негідну поведінку на суді. Він впливає на свідків.

Так було й зроблено. Протокол підписали члени суду і прокурор. Оборонець від підпису відмовився.

Після цього головуючий суду повідомив мене, що я не маю права задавати питання ні свідкам, ні судові, а далі сказав, що суд розпочався. Про щось пошепки поговорив із засідателями суду та прокурором і звернувся до свідків:

— Ви підтверджуєте своє попереднє зізнання, яке ви дали слідчому і на очній ставці з підсудним?

Свідки сказали, що підтверджують. Далі слово дане прокуророві. Він говорив хвилини десять і на закінчення сказав:

— Контрреволюційну роботу підсудного Кибкала По-

лікарна вважаю за доказану і керуючись ст. 54, § 2 і 11, та §10, частина перша, вимагаю вищої міри покарання, але, беручи до уваги, що підсудний Кибкало стає перед судом по 54 статті перший раз, і злочин не є здійснений, можна кару зменшити до десяти років далеких таборів.

Далі надано слово оборонцеві Краснопольському, який сказав коротко:

— Я нічого не можу сказати в оборону мого підзахисного, бо суд вівся неправильно.

Головуючий суду звернувся до мене з запитом:

— Що ви просите в суда?

Я відповів, що йдучи на суд, вірив у його справедливість, але тепер віра моя розстріляна і просити не маю чого.

Далі суддя оголошує, що суд іде на нараду. Нарада тривала не довго, бо все було заздалегідь написано. Мені прочитали вирок:

«Позбавити волі в далеких таборах Советського Союзу терміном на вісім (8) років, а після відбуття кари позбавити громадських прав на п'ять (5) років. На протязі семи днів від дня вручення копії вироку, засудженому надається право оскарження перед Верховним Судом УССР».

Після скінчення суду, до мене підійшов оборонець Краснопольський і сказав, що справу будемо оскаржувати до Верховного Суду. Я відповів, що це ваша справа, можете оскаржувати, але до мене на підпис не приносьте, бо я не підпишу. А це тому, що як підпишу написану

вами касаційну скаргу, то мені не дадуть права вдруге оскаржувати, мовляв, оборонець уже таку скаргу подав. Ви в оскарженні можете написати тільки про неправильне ведення суду, а що торкається моєї характеристики, то ви її не знаєте і до мене вас не допустять, а тому я сам про це напишу. Оборонець на це погодився.

По одержанні копії вироку суда, я попросив паперу і олівця, мене відвели в порожню камеру, де я написав до Верховного Суду УССР прохання про скасування вироку, описавши докладно, хто я, за яких обставин арештований, як велося слідство і як відбувся суд. 10-го квітня я здав це прохання до контори тюрми.

І знову потяглися довгі тюремні дні. 26-го вересня 1939 року мене викликають увечері без речей. Відвели мене в порожню камеру і вручили вирок Верховного Суду УССР, де стояло:

Касаційна скарга оборонця Краснопольського не заслуговує на увагу. Касаційна скарга підсудного Кибкала заслуговує на увагу, а тому, постанову Полтавського обласного суда від 5 квітня 1939 року скасувати й направити справу до переслухання в новому складі суда.

29 вересня мене знову викликано й перевезено до НКВД, та зразу спроваджено до слідчого. Це вже був не Курачик а інший, Конюшин. Переглянувши якісь папери на столі, він звернувся до мене:

— Я познайомився з вашою справою. Вона дуже серйозна. Ви підписали, що брали участь в організації для повалення совєтської влади. Але виявилось, що така організація зовсім у вашому районі не існувала. Чому ж

ви обманювали органи НКВД? Щоб цю справу закінчити, вам треба підписати «відмовну» такого ось змісту...

І прочитав мені папірець, в якому стояло: «Дане мною зізнання 18 липня 1938 року органам НКВД на ґрунті психічного камерного заломання, вважаю неправдивим і тому прошу пред'явлені мені обвинувачення за ст. 54, § 2 і 11 закрити». Отут вам треба підписати, — сказав слідчий, — вам ясно.

— Ні, — кажу, — не зовсім ясно, бо ніякого психічного камерного заломання не було, а було фізичне й моральне «воздействие» слідчого Курачика та двох «буксирів», яке тяглося сім днів. Мене ніхто нічого не питав, і ні в чому не обвинувачував, а після семиденного катування і вдаваного розстрілу, моєю рукою підписали папір. Що в ньому було написано, мені не відомо, бо прочитати не дали. Отаку заяву я можу підписати.

Слідчий глянув на мене, посміхнувся і з кимсь балакав по телефону. Через деякий час увійшов відомий читачеві слідчий Курачик. Конюшин розповів йому про нашу розмову. Вислухавши, Курачик повернувся до мене й каже:

— Не знав я, що ти такий. У тебе й морда бандитська. Тебе давно треба було розстріляти. Ти починаєш залякувати органи НКВД?

— Ні, — кажу, — я нікого не лякаю та й не можу лякати, бо я беззахисна людина, хоч у Сталінській конституції сказано, що людина це недоторкальна особа.

— Замолчи! — заверещав Курачик. — Ми на тебе знайдемо місце!

Я замовк. Конюшин знову запропонував мені до підпису попередній папірець. Я відмовився й сказав, що без приязності прокурора, нічого не буду відповідати. Так тяглося біля двох годин. Врешті Курачик вийшов. Через деякий час увійшов якийсь невідомий мені чоловік, років 25-ти. Поговоривши з Конюшиним повернувся до мене:

— Я прокурор Бева. Що ви хотіли?

Я розповів йому все, зазначивши, що без його приязності не хотів говорити тому, що Курачик грозив мені розстрілом. Я почав домагатися, щоб записали моє зізнання, а не те, що напише слідчий.

По довшій розмові з прокурором, слідчий почав писати, а написавши, кинув мені: — Підписуй!

Я підписав, побачивши, що там написано те все, що я вимагав. За пару днів мене знову викликано до слідчого, який зачитав мені «обвинувачення». Справа з нелегальною організацією відпала, але далі стояло, що я вів протидержавну акцію і крім того співчував ворогам народу: Бухарінові, Томському, Соколовському, і говорив, що треба було напасти на Кремль, убити Сталіна і все було б у порядку. Додано ще двох свідків, членів партії, які на очній ставці підтвердили все, що стояло в обвинуваченні.

Слідчий знову підніс мені до підпису відому вже читачеві «двухсотку», але я відмовився її підписувати. Мене відправлено в тюрму. І знову потяглися похмурі тюремні дні.

22-го жовтня 1939 року мене викликано з речами

й привезено до суду. Вже при виході з тюремних воріт мені вручено акт обвинувачення. Коли ввели мене в суд, я побачив, що склад суду той самий, що був попереду. Відкривши суд, головуючий Оріхівський запитав мене, чи не маю я застереження щодо складу суду.

— Так, — кажу, — маю. Перш за все, в постанові Верховного Суду УРСР сказано про перегляд справи в новому складі суду, і крім того, акт обвинувачення вручено мені щойно тепер, і я не мав часу його прочитати.

— Скільки вам треба часу, щоб ознайомитися з актом обвинувачення? — звернувся до мене суддя.

Я відповів, що два-три дні. Суд відкладено на 25-те жовтня. Тут же було оголошено під розписку всім свідкам про їхню явку на суд.

25-го жовтня суд відбувся в новому складі, але прокурор і оборонець були ті самі. На цей раз мені надано право задавати питання як свідкам, так і судові.

Суд розпочався. Головуючий суду Урізченко зачитав обвинувачення і приступили до допиту свідків.

Свідки не знали, що говорити, забули свої попередні «зізнання», що були зачитані їм слідчим, і прокурор та суддя постійно мусіли пригадувати свідкам те, що вони раніше говорили. Зате мені було дуже легко боротися проти брехливих зізнань свідків. Годі тут передавати всі, іноді дуже цікаві моменти, але зупинюся на декількох.

Свідок Кунпан Данило (член партії) зізнає, що я ввесь час агітував проти заходів совєтської влади, проти сталінської конституції, проти положення про вибори у верховну раду, проти депутата Середи, за якого в нас

голосували. Коли він скінчив, суддя звернувся до мене:

— Підсудний, розкажіть судові, як ви агітували?

— Я, — кажу, — не знаю, може й агітував, бо я політично неграмотний. Я працював у гуртку по вивченню сталінської конституції і положення про вибори у Верховну Раду. Кожний раз мене інструктувала партійна організація, як і що пояснювати. На зборах гуртка були приявні два члени партії, в тому числі і Кунпан Данило. Коли вони диктували мені контрреволюцію, я її викладав, не знаючи про те. У гуртку я працював до дня мого арешту. Тому, коли я агітував проти сталінської конституції і положення про вибори у Верховну Раду, то винен не я, а Кунпан Данило, бо я лише передавав його слова. Чому ж ви тоді не казали, що я неправильно викладаю й агітую? Ви ж були приявний кожного разу. — звернувся я до Кунпана.

— Ну, Кунпан, відповідайте. — сказав суддя.

Кунпан устав, увесь труситься й каже:

— Кибкало не агітував нічого і викладав слухачам усе те, що диктувала партійна організація (він сказав: гарнізація).

Прокурор не стерпів, устав і каже Кунпанові:

— Ви знаєте, що за неправдиве свідчення на суді відповідаєте по ст. 89 кримінального кодексу шістьма місяцями в'язниці?

Вхопив його письмові зізнання, що давав на слідстві, прочитав і питає: — Яке зізнання правдиве, перше, чи останнє, дане на суді?

Свідок побілів і каже: — Перше правильне.

Свідок Вовнянко Олексій і Лебедин Іван (члени партії) дали на суді таку характеристику, що я, будучи ще не одружений, у червні 1920 року «главарював» у молоді і силою вночі повів її у Великі Солонці, де Садовий організував повстання проти советської влади. Коли ж молодь довідалася, що то виступ проти влади, то розбіглась, а по ній відкрили стрільянину з рушниць та кулеметів.

Суддя запитав: — Скільки було вбитих і поранених?

Свідки відповіли, що не було жодного вбитого чи пораненого.

Я задав питання свідкам: — Коли я одружився?

Обидва відповіли, що в 1920 році. Я запитав: у яку пору року? Відповіли, що після Різдва, в січні чи лютому. Я запитав: коли я одружився, то чи ходив до молоді і «главарював» над нею? Обидва відповіли, що коли одружився, то до молоді вже не ходив і не «главарював». Я звернувся тоді до суду, щоб запитали свідків: який місяць у 1920 році був раніше, січень чи червень?

Так перенитали всіх свідків, і всі вони плутали зізнання. Я думав, що мене звільнять після суду. Однак, в заключному слові прокурор сказав:

— Хоч підсудний Кибкало намагався доказати свою невинність, він (прокурор) вважає, що обвинувачення в агітації доказане, і тому вимагає покарання п'ятьма роками позбавлення волі в далеких таборах, а по відбутті кари позбавлення громадських прав на три роки.

Оборонець сказав: — Я не знаходжу статті, за якою можна б судити мого підзахисного.

Далі суддя запитав мене: — Що ви просите в суда?

Я сказав, що з перебігу суда видно, що я штучний контрреволюціонер, і тому чекаю справедливого вироку.

По короткій нараді був зачитаний такий вирок:

Ім'ям Української Радянської Республіки, 1939 року, жовтня 25 дня. Полтавський Облсуд у м. Полтава в складі: Голови Урізченка, нарзасідателів Дотенова і Білоуса при секретареві Сімченко, з участю прокурора Черніна та оборонця Краснопольського.

Розглянувши в закритому судовому засіданні справу Кибкала Полікарпа Олексійовича, 1896 р. народження, письменного, одруженого, сім'я 2 душі, мешканця Галущина Гребля, Ново-Сенжарівського району, Полтавської області, з середняків, судився в 1930 р. за ст. 99 КК. і 104 ч. 1 КК., був засуджений, судимість знята, до арешту працював рахівником колгоспу. Під вартою тримається з 22. 6. 1938 року. Обвинувачується за злочин, що передбачений ст. 54 - 10 ч. КК. У пред'явленому злочині за винного себе не визнав.

Суд встановив: Кибкало Полікарп у 1927 році, при зустрічі з свідком Вовнянком, розхвалював ворога народу Троцького. Влітку, в 1937 році, обвинувачений, біля контори колгоспу, робив наклеп на партію й уряд в частині арешту ворогів народу. Також в тому ж 1937 році в листопаді місяці в контрреволюційному дусі робив наклеп на пресу та виставлених кандидатів до Верховної влади СРСР, що стверджено свідками Кобою Денисом та Омельченком Іваном. Решта свідків дали лише негативну характеристику на обвинуваченого. Хоч об-

винувачений винним себе не визнав, але не міг спростувати доказів свідків Вовнянка та Омельченка Івана. Тому Облсуд приходить до висновку, що злочин обвинуваченому за ст. 54 — 10 ч. 1 КК. доведений і керуючись ст. 296, 297, 302 ч. 3 Карно-Процесуального Кодексу

П Р И Г О В О Р И В :

Кибкала Полікарпа Олексійовича за ст. 54-10 ч. 1 КК. засудити до позбавлення волі в далеких таборах Союзу, терміном на п'ять (5) років, та після відбуття кари позбавити прав по п. п. а, б, в, ст. 29 КК. на два (2) роки. У термін відбуття кари засудженому зарахувати тримання під вартою з 22 червня 1938 року по день суду. Судові витрати віднести за рахунок підсудного. До вступу вироку в законну силу, Кибкала Полікарпа залишити під вартою в тюрмі м. Полтави.

Вирок може бути оскаржений до Верховного Суду УРСР в 5-ти денний термін з дня вручення вироку засудженому Кибкалові.

Оригінал за належними підписами.

Секретар (підпис)

Мені дозволено 15-ти хвилинне побачення з дружиною. Вона розповіла, що після мого арешту ставлення до неї, як дружини «ворога народу» було дуже погане. В колгоспі їй давали працю найтяжчу. Позичу вона мусіла «добровільно» платити в три-чотири рази більше від інших. Палива не давали. Словом — вдома теж була тюрма. .

Коли мене везли з суду в тюрму, конвоїр, енкаведист, запитав мене: «Чи думав я, що засудять?» Я відповів, що ніколи не думав. Він усміхнувся й каже: «Я теж думав, що ти з суда підеш на волю».

Другого дня після суда, мені вручено копію вироку, яку зберігаю досі. Я попросив паперу, щоб написати касаційну скаргу. Описавши докладно, як вівся суд, як свідки плутали свої зізнання й як головуючий суду підказував свідкам, бо вони забули продиктоване слідчим попереднє зізнання, я просив Верховний Суд УРСР зняти з мене кару.

Першого листопада здав я скаргу до контори тюрми.

11 грудня, після вечірньої перевірки, входить до камери джурний по тюрмі й не питає так, як завжди: «хто на букву К?», а прямо називає: «Кибкало!»

Я озвався. «Как звать?» — запитав. Я сказав.

— Одевайся с вещами. — А сам підійшов до мене і не відійшов, поки я не зібрався. Коли я був готовий, запитав мене: «Все взяв?» Тоді вивів мене в коридор і повів у контору тюрми. Там вручили мені папір такого змісту:

«Згідно ухвали Верховного Суду УРСР, Кибкала Полікарпа, що тримається під вартою з 22-го червня 1938 року з-під варті негайно звільнити, на підставі ухвали Верховного Суду УРСР від 5-го грудня 1939-го року».

Мене від радості стрясло так, що я не міг вимовити й слова. Далі запитали:

— Чи є в мене на рахунок тюрми гроші?

Я відповів, що при арешті в мене забрали 16 карбованців. Мені їх зразу ж видали. Так я вийшов о 10-тій год. 30 хвилин ночі на волю.

Коли випустили за ворота тюрми, я не йшов, а летів на станцію. В одинадцятій годині відходив на станцію Нові Сенжари потяг, і я в 12-ій годині ночі був на станції Нові Сенжари, а в п'ятій годині ранку прийшов до рідної хати. Погода була погана, всю дорогу зі станції (8 км.) мене мочив дощ.

Підійшовши до своєї хати, постукав у вікно. Хтось обзивався і запитав: хто такий? Я відповів, що це я, Полікарп. Це ти, жінко? Ти мене не впізнала? Жінка в плач, каже, що в неї чоловіка нема. Бо вона не впізнала мене по голосі, так я змінився, а крім того виморився. Я притулився до вікна, вона присвітила і аж тоді впізнала та впустила в хату. Це була і радість і сльози. Мама моя, якій було 92 роки, лежала на смертній постелі і, як розповідала дружина, весь час молилася Богу, щоб мене побачити, а тоді вмирати. Коли я підійшов до неї, вона мене впізнала й сказала:

— Слава Тобі, Боже, тепер я буду вмирати.

Через дев'ять днів померла.

Що я застав дома? Хата не опалена, хліба ні куска. Ліжко, скриню, одежу — все попродали, бо треба було виплачувати «добровільну» позику. Брат мій, на два роки старший від мене, приніс хлібину з кукурудзи, а дружина зварила картоплі, і так ми поснідали.

Я ліг і заснув. Коли ж прокинувся, я не міг стати на ноги, бо зразу після тюрми довелося багато пройти

і ноги попухли. Я пролежав майже тиждень. Сусід допоміг дружині зрубати грушу на дворі, щоб було чим напалити в хаті. Як я вже згадав, мати померла на дев'ятий день по моєму приході. Похоронивши її, я зовсім звалився з ніг і пролежав майже до весни.

Управа колгоспу була та сама, що й до мого арешту. Мене на другий чи третій день викликали до контори колгоспу, але я не пішов, бо не міг іти. Тоді прийшов голова колгоспу, Коба Лука, перевірів мої документи й сказав, щоб я з'явився в район. Я запитав, куди мені там з'явитись? Він відповів, що вимагає НКВД. На другий день я з трудом пішов в НКВД, де мене зареєстрували й сказали, щоб я з'являвся кожного тижня в четвер, на 11-ту годину дня. Так я кожного тижня ходив до НКВД на відмітку. Через пару місяців мені сказали, щоб більше не з'являвся.

Тепер хочу стисло подати факти за деяких політв'язнів, що з ними приходилося мені бути в одній камері, а деякі були добре мені знайомі ще з місця мого проживання в Ново-Сенжарівському районі.

«ТРИЧІ ШПИГУН».

Медар Полікарп, народження 1891 року, бувший старшина Української Армії, тепер член партії. Працював деякий час начальником Земельного відділу в Сенжарівському районі, перед арештом працював директором Ново - Сенжарівської МТС (машино - тракторна станція). Заарештований у 1937 році, обвинувачений у шпигунстві на користь Японії. Підписати написане

слідчим обвинувачення відмовився, за що відбув «стойку» і всі вже згадані тортури та знущання. Все, що було до нього застосовано, знести не зміг і врешті підписав вигадки слідчого. Його було відправлено в тюрму, де він просидів майже шість місяців. Ніхто його нікуди не викликав. Нарешті привезли його в НКВД, і скерували до слідчого не до того, що був раніше, а до іншого. Слідчий, переглянувши папери обвинуваченого, запитав: «Ти знаєш японську мову?» Медар відповів: «Не знаю». «Какой же ты шпион японский, если японской мови не знаєш? Ти хотел на етом выкрутиться, но органов НКВД не обманьон! Ты бил в первую мировую войну в плену у немцев. I ты хотел его скрить?»

І відразу ж написав, що Медар працював шпигуном на користь Німеччини. Медар, не читаючи написаного обвинувачення, підписав його, бо вважав своє життя покінченим, маючи сухоти (ТБЦ) в другій стадії. Його знову відвели в тюрму, подякувавши за те, що не сперечався. Кілька місяців Медаря нікуди не викликали і «двухсотки» не давали підписувати.

В січні 1939 року його знову привезли до НКВД й привели до відомого слідчого Курачика. Переглянувши папери, Курачик запитав: «Чи був ти коли в Польщі і скільки часу?» Медар відповів. «Так» — каже слідчий, — ти думаєш, що органи НКВД про тебе нічого не знали? Ти навмисно визнавав себе то шпигуном Японії, то Німеччини, думав цим замазати очі НКВД. Ні, брат, від нас ніхто нічого не скрие. Ти з Польщі повернувся в Советський Союз із певним завданням, яке ви-

конував до 1937 року, і ми ввіймали тебе на гарячому. Тепер не сховаєш від нас правди. Ти працював шпигуном на користь Польщі. Чого ж ти зразу не признався?

Так Медар став шпигуном Польщі. Все написане слідчим, підписав, і зразу підписав «двухсотку», що слідство закінчено і більше він не може нічого додати. Правда, він і не міг уже нічого додати, бо сухоти брали своє.

18 грудня 1939 року його судив Полтавський Обласний суд. Вирок дивний. Винним визнали й засудили на один рік і шість місяців, але, беручи до уваги, що підсудний був під вартою з 1937 року, кару вважати за відбуту.

Не довго Медареві прийшлося користуватись волею. Його прийняла на спочинок сира земля.

ГЛУХИХ СУДЯТЬ ЗА АГІТАЦІЮ

В 1938 році, у вересні місяці, вкинули до моєї камери чоловіка, років 30-35. Він стояв скам'янілий, що йому не казали, ні на що не реагував, і його лишили в спокої, бо подібний стан буває з кожним, хто вперше побачив обставини камери НКВД. Його кілька разів брали вночі до слідчого і за годину-дві приводили назад. Мешканці камери вважали його за шпигуна, не розмовляли з ним і нічого більше не питали. Так тяглося декілька тижнів. Одного дня до нашої камери вкинули чоловік з вісім із різних місцевостей Красноградського району, в тому числі був один з хутору Жирківський степ. Вони один одного впізнали. Розмовляли мі-

міром. Виянилось, що той чоловік, якого камера зарухувала до сексотів був глухонімиий від роду. Арештований за агітацію. А сталося це так:

При кожному колгоспі була кооператива. Звичайно, в ній мало було краму широкого вжитку, а хоч і було, то дуже рідко. Займалася вона виключно заготівлею збіжжя, яєць, вовни, м'яса, молока та інших продуктів, що звалося «поставками». Напроти кооперативи, на площі, стояв мурований пам'ятник Сталіну з простягнутою вперед рукою.

Коли привозять у крамницю крам, то колгоспники з ночі стають у чергу. Крам продають рано, щоб кожний встиг на працю в колгосп. На цей раз привезли сушених бичків (дрібненька риба), яких за гроші не продавали, а треба було здати десять штук яєць і тоді одержиш 300 грам бичків.

Родина цього глухонімого вся вимерла з голоду в 1933 році, і він залишився сам та працював свинарем у колгоспі. Побачивши, що люди стають у чергу, став і він. Коли дійшла вже черга, продавець відмовив йому, бо він не мав для здачі яєць. Але люди, які стояли в черзі, знали, що він не має ніякого господарства, в тому числі й курей, скинулись по одному яйцю, і таким чином глухонімиий мав право одержати триста грам бичків. Одержавши їх, вийшов з крамниці, понюхав, а вони мали неприємний запах. Тоді глухонімиий поклав пакунок з бичками у простягнену руку Сталіна, а сам пішов до праці в колгосп. Через кілька днів з'явився службовець НКВД, арештував його і привіз

у Полтаву. Приїхало два свідки, звичайно, комсомольці, і на очній ставці підтвердили, як то було. Судив глухонімого Полтавський Обласний суд. Засуджений на три роки. Так в сталінському раю судили глухонімих за агітацію.

ГЕРОЙСЬКИЙ І ТРАГІЧНИЙ ВЧИНОК КУЛЬЧИНСЬКОГО

Кульчинський, уродженець міста Тернополя. В першу світову війну служив у австрійській армії і потрапив до полону. Працював у Полтаві каменщиком. Після війни додому. При радянській владі був стахановцем, бо норму виконував на 300%. Був делегатом першого стахановського з'їзду в Москві, де одержав премію, мисливську рушницю (бо сам був мисливцем), нові червоноармійські чоботи а також 300 карбованців грошей. У кінці 1937 року був арештований як «ворог народу» й шпигун на користь Німеччини. На слідстві відмовився підписати складене обвинувачення, відбував «стойку» і всі інші неймовірні знущання.

Як правило, слідчий НКВД, коли бере на допит, то кімнату, в якій перевернуть допит, замикає ключем з середини, а ключ кладе до кишені. В коридорі завжди на дві-три кімнати стоїть коридорний енкаведист, який теж має ключі від тих кімнат, які він обслуговує. Але на цей раз слідчий з середини замкнув кімнату, а ключа забув витягти, що не давало можливості з коридору відімкнути і відчинити двері.

Цей слідчий з Опішнянського району (прізвище забув) був відомий тим, що всі обвинувачені, які терпеливо переносять тортури і не підписують складеного на них обвинувачення, передаються йому для «перевиховання і обробки». Кульчинського теж передали йому. Чотири дні і ночі слідчий знущався над своєю жертвою, але наслідків не було. Утомлений слідчий схилився на стіл і заснув. Звичайно, був п'яний. Кульчинський, узутий у свої преміальні чоботи, на підборах яких були залізні підкови, тихенько роззувся, і підкравшись до слідчого, з усього розмаху ударив його по голові. Удар був такий сильний, що слідчий упав із стільця, а Кульчинський почав його душити.

Коридорний почув, що щось у кімнаті діється, спробував відімкнути її своїм ключем, але безрезультатно, бо з середини стримів ключ. Тоді коридорний підняв тривогу, збіглися дижурні енкаведисти, та поки зривали двері, Кульчинський успів свого ката привести до порядку. . . Енкаведисти застали слідчого ледве теплим. Кульчинського скололи ножами, як решето.

Мені особисто довелося в грудні 1938 року, в тюремній лікарні лежати разом з Кульчинським. Це був десятий місяць після тієї катастрофи. На нього страшно було дивитися. Рани в Кульчинського розгнилися і сморід був такий, що коло нього не можна було стояти, а лікарям заборонено лікувати його. Так його було приречено на повільну смерть. У кінці грудня мене з лікарні забрали і про дальшу долю Кульчинського мені не відомо.

ТЕРОР ПРОТИ СТАЛІНА

Левченко Гаврило, уродженець Нехворощанського району, років 30-35, працював до арешту трактористом при МТС. Арештований в лютому 1937 року і обвинувачений, як учасник змови на вбивство Сталіна.

Від міста Нехворощі кілометрів за 10-12 є село Андріївка. Ще за царату там була Сільсько-господарська школа під назвою «Земська Андріївська Школа», яка випускала агрономів, садівників та городників. Після приходу до влади большевиків, школа була, як десятилітка. Старший брат Левченка працював там завідувачем господарства і займався мисливством, був добрим стрільцем. Директор тієї школи теж був мисливцем, звичайно, членом партії. Отже, директор купив нову рушницю, а оскільки зав. господарством був кращим стрільцем, то директор попросив його «пристріляти» рушницю. Нашвидкуруч зробили на газеті коло для пристрілки й прибили її до огорожі школи. Як виявилось після пристрілки, нова рушниця вціляла добре, що задовольнило і директора і завідувача господарством. Та не довго прийшлося радіти. Через кілька днів, приїхав із Нехворощі службовець НКВД і заарештував їх обидвох. Чому? Бо після пристрілки, учні зірвали газету з колом, а на звороті кола була світлина Сталіна. Коли робили пристрілку, то одна куля потрапила в голову Сталіна, а друга в плече. Один з учнів відніс ту газету в НКВД. Обидвох стрільців було обвинувачено в терористичному атентаті на Сталіна. Судив їх военний три-

бунал. Про директора школи мені не відомо, а Левченка засуджено на дванадцять років далеких таборів без права касациї.

Левченка Гаврила, брата завідувача господарством школи, арештовано і обвинувачено як учасника терористичної організації, та засуджено на вісім років далеких таборів, і після відбуття кари позбавлено на п'ять років громадських прав.

Крім того арештовано ветеринарного лікаря Богдановича, що був приявним на пристрільці рушниці, обвинувачено, як співника в терористичному замахові на Сталіна і засуджено на шість років далеких таборів, та позбавлено громадських прав на три роки.

ЩЕ ОДИН «ГУМАННИЙ» ВЧИНОК НКВД

Зінченко Петро, державний агроном, працював у Мало-Перещеплянській МТС. Арештований у 1937 році. Не буду зупинятися на тортурах, що їх він переніс, бо вони майже стандартні, але мушу сказати, що Зінченко не підписав нічого, і за це з нього зроблено рухомого трупа, бо на людину він не був уже схожий. Я був з ним знайомий до арешту. В тюрмі зустрілися в лікарні, так, як із згаданим Кульчинським. Я не міг упізнати Зінченка, такий він був змучений.

23 грудня 1938 року, після вечірньої перевірки, він схилився на своє ліжко (тюремна лікарня відмінна від камери тим, що кожному було ліжко). Я до нього обізвався:

— Чого ви не лягаєте? А то після лікарні пона-

дете в карцер, бо подано команду «ложись».

Він мовчав. Я підійшов до нього, а він уже мертвий.

Дома, в Малій Перещепені у нього залишилася дружина і одно чи двоє дітей. Коли мені пощастило вийти на волю, я вважав своїм святим обов'язком повідомити його дружину, бо з тюрми ніколи нічого не сповіщали. Коли я пішов і запитав дружину Зінченка: Що чути про вашого чоловіка, вона заплакала й сказала, що він умер. Показала мені повідомлення, що його надіслало НКВД. Там стояло: «Сповіщаємо, що ваш муж Зінченко Петро з-під варті звільнений 25 грудня 1938 року. Коли це йому оголосили, він з радості помер від розриву серця»

Добра гуманність. Як умер, тоді звільнили, і то через три дні.

ПРАЦЯ В КОЛГОСПІ ПІСЛЯ АРЕШТУ

Отож, коли мені в НКВД сказали, щоб на відмітку я більше не приходив, я вирішив виїхати будь-куди, далі від очей моїх «приятелів». На весні 1940 року я зібрався виїхати в Тихорецьк на Кубань. Але для цього треба мати паспорт, а паспорта без відпустки з колгоспу не дають. Це одно, а по-друге, коли навіть і одержу паспорт, то без службового відрядження навіть на потяг квитка не візьмеш, бо за законом, усі робітники прикріплені до виробництва. Однак, я вирішив таки взяти паспорт, а там якось буде. Виїду поки сам, а з часом заберу й дружину.

Одного дня я пішов у районний паспортний відділ і сказав, що мені потрібний паспорт. Паспортним столом завідував той, що мене в 1938 році арештовував. Він упізнав мене й почав розпитувати, що зі мною було і яким чином я звільнений. Я розповів коротко, а наостанку сказав, що не тратив віри в справедливість советської влади і в цьому не помилився. Він запитав, нащо мені потрібний паспорт. Я відповів, що хворий та їжджу лікуватися в Полтаву. За один день я не встигну все поладнати, а без паспорта мене не пустять в готель на ночівлю.

Вислухавши мене, зав. паспортним відділом сказав, що на рік можна паспорт узяти. Я почав його про-

сити, щоб дав на п'ять років. Він подумав і відповів:

— Я то можу написати, але трудно, щоб підписали його, бо підписує начальник НКВД.

В той час начальником НКВД в Ново - Сенжарівському районі був відомий уже читачеві з мого слідства Конюшин. Я зрозумів, що одержання п'ятирічного паспорта все ж таки залежить від зав. паспортного відділу і знов почав його просити. Нарешті він погодився. Зразу заповнив усі питання, які вимагала форма паспорта і попросив мою метрику. Взявши метрику сказав, щоб я прийшов через тиждень і призначив певний день.

Діждавшись визначеного дня, я помандрував у район. Того дня за паспортами прийшло чоловік п'ятнадцять. Викликали кожного, щоб підписав паспорт, і тоді завідувач поніс їх для підпису. Через деякий час з'являється з паспортами і починає роздавати. Всім видав, крім мене, і пішов у свою кімнату. Коли всі повиходили, він закликав мене до себе й каже:

— Ти знаєш, як я боявся за твій паспорт. Якби поніс один твій паспорт, то начальник ніколи б його не підписав, бо він на п'ять років... Я для того й зібрав їх п'ятнадцять штук і начальник не звернув уваги й підписав. Отже, маєш.

Я щиро подякував. Він засміявся й каже:

— Ти думаєш, я не знаю для чого ти береш паспорт? Знаю і бажаю тобі всього найкращого. Тепер я себе перед тобою виправдав, — і потис мені руку.

По одержанні паспорта, на протязі однієї доби я повинен був приписати його в сільраді. Голова сіль-

ради, Дігтяр Павло, з сусіднього села, член партії, знав мене дуже добре і був на мене злий. Я знав, що не припише. Але секретарем сільради був добре мені знайомий, я до нього звернувся і він приписав так, що голова сільради не знав.

Готуюся до виїзду. В кінці березня 1940 року рушаю в дорогу. Я вирішив не їхати через Ростов на Дону, а поїхати на Маріюпіль і через Азівське море на Єйськ. Робочим потягом доїхав до Маріюполя за дев'ять днів. Моторовим човном поїхав на острів Коса, з якого їдуть пароплави на Єйськ. Другого дня ранком відходить пароплав. Я став у чергу за квитком, і коли дійшла моя черга, касир попросив паспорт і відрядження. Паспорт я дав, сказавши, що відрядження не маю. Касир запитав: «Яка ваша станція посадки з дому?» Я відповів: Нові Сенжари. «Отже, каже касир, платіть 34 карбованців і 60 коп.» Я почав просити касира, але тут з'явився тип із малиною лентою на кашкеті, і я заплатив потрібні гроші й одержав квиток на свою рідну станцію. Паспорта мені на руки не дали, а видали розписку й сказали, що паспорт мені повернуть на моїй станції. Так я робочим потягом їхав до Маріюполя 9 діб, а з Маріюполя приїхав за одну добу. Дома про це, крім дружини, ніхто не знав.

У колгоспі я не працював майже півроку, бо не було сили, і весь час хворів. Улітку голову колгоспну Кобу Луку зняли і передали в другий колгосп, а на його місце прислали чоловіка, що до того працював у політвідділі при Мало-Перещеплянській МТС. Як він сам роз-

повідав, був колись безпритульним (вуркою), їздив по-під потягами і був на одно око сліпий. До мене чогось від першого дня ставився дуже добре. Перед його приходом мене було покликано на працю фуражира з оплатою 24 трудовні на місяць. Одної неділі, незабаром як став він головою, приходить він до мене й просить, щоб дав йому машинку для стрижки волосся. В цей день дружина напекла коржів із листя та молоденької картоплі. Коли голова побачив ті коржі то запитав: що це є? Дружина відповіла, що то сніданок для неї і для чоловіка. Голова взяв одного коржа, вломив кусочок, вкинув у рот і зразу виплював. Далі питає:

— У вас нема з чого спекти?

Дружина заплакала й відповіла, що ми цілу зиму й весну таке їмо, та ми раді й тому, бо чоловік був арештований, а я не могла сама заробити, бо доглядала маму чоловіка, якій було 92 роки і яка вмерла в грудні минулого року.

Голова колгоспу похитав на те головою й пішов.

На другий день, побачивши мене на праці, покликав і каже:

— На тобі оцю записку, віддай своїй дружині й скажи, щоб вона взяла візок і поїхала до колгоспного млина та дала її мирошникові, а звідтіля щоб заїхала до комірника.

Дружина взяла ручний візок і поїхала до млина. Мирошник, прочитавши записку, нічого не сказав, виніс мішок, кілограмів п'ятдесят пшеничного борошна поклав на візок і сказав, щоб не забула заїхати до ко-

мірника. Коли заїхала до комірника, він дав два літри соняшникової олії. Це був для нас із дружиною Великдень.

Близько перед Різдом, у 1940 році, мене покликано до контори колгоспу. Я пішов і запитав: хто мене кликав? Мені відповіли, що голова колгоспу. Він почув, відчинив двері своєї кімнати і попросив зайти. Я заходжу. Він ласкаво запропонував сісти й запитав, як здоров'я? Я відповів, що трохи краще. Далі каже так:

— Мені підказали в районі, що ви добрий рахівник, а в нас у конторі цілий прорив. Через тиждень Новий Рік, а в рахівництві ще косовиця сіна. Я хочу вас посадити на ту роботу, що ви її робили до свого арешту.

Почувши це, я завмер і почав просити голову, щоб цього не робив, бо це приведе до повторного арешту. Вислухавши мене, він сказав:

— Я за вас нічого не знав, а коли мені в районі підказали, я пішов в НКВД і ознайомився з вашою справою. Начальник НКВД Конюшин сказав мені, що вас можна взяти на ту працю, яку ви виконували раніше. Отож, подумайте над цим.

Я категорично відмовився. Голова подивився на мене, нічого не сказав і я пішов додому. Коли розповів дружині про нашу розмову, вона почала плакати й просити, щоб я тікав куди завгодно, але не ставав на працю в конторі, бо мене знову арештують.

Минуло пару тижнів. Одного вечора сів я з дружиною вечеряти, аж ось приходить посильний з контори колгоспу й каже, що голова колгоспу кличе мене в кон-

тору. Приходжу, а там якраз засідання управи колгоспу і відчит рахівника Омельченка, мого свідка на суді. Я сів у коридорі в кутку, мене ніхто не бачив, бо кімната переповнена і світло в той куток не досягало. Коли рахівник скінчив свій відчит, голова колгоспу запитав:

— Скажіть, коли ви закінчите рік? Уже пройшов час здачі річного звіту, план на 1941 рік не складений і не початий, у конторі працює ціла бригада на прогати майже двох місяців. Доки можна чекати?

Рахівник Омельченко відповів, що скоро повинні закінчити. Далі голова колгоспу каже:

— Це «скоро» тягнеться більше місяця. Мені вже не можна показуватись у район, а тому я ставлю пропозицію: рахівника колгоспу з роботи зняти. Які ще є пропозиції?

Кунпан Данило (мій свідок) встає й каже: зняти то можна, а кого поставимо рахівником? Голова відповідає, що спочатку ставиться питання про зняття, а коли знімемо, буде питання кого поставимо. Ставлю на голосування. Хто за те, щоб рахівника Омельченка, як відповідального за рахівництво, зняти? І підніс руку. А коли голова колгоспу підніс руку, то всі члени управи теж піднесли, бо це закон советської дійсності. Я зрозумів, нащо мене покликане і сидів ні живий, ні мертвий. От тепер, каже голова, будемо говорити, кого поставити рахівником. Мені підказали, що в нашому колгоспі є добрий рахівник, і ви всі його знаєте. Це Кибкало Полікарп. І питає: «Ви, Кибкало, тут?» Я обізвався і почав відмовлятися, що я хворий, а по-друге, що я не

так давно був знятий... Але голова колгоспу далі не став мене слухати й запитав членів управи, що вони скажуть відносно кандидатури Кибкала.

Слово забрав Кунпан Данило і сказав:

— Кибкало — рахівник добрий, але нам уже казали, що ми держимо рахівником у конторі ворога народу, тож і тепер скажуть.

Голова колгоспу не дав далі говорити й сказав:

— Соромно вам, Кунпан, таке казати на тов. Кибкала. Ворогами народу були ті, хто намагався зробити Кибкала «ворогом народу». В тому числі й ви, Кунпан. Я перевірів в НКВД всю його справу і ви, Кунпан, показували неправду на Кибкала. Хіба це була правда, що батьки його мали 20 десятин землі, парову молотарку, експлуатували найману працю, що вони розкуркулені й вислані на північ. Адже батько тов. Кибкала помер ще в 1916 році. Виходить, що ви відкопали його й вислали на північ. . . А те, що Кибкало через вас постраждав морально й матеріально, лежить на вашім сумлінні, тов. Кунпан, та й інших, тут приєднаних. Вам мусять бути соромно перед Кибкалом. Дякуючи органам советської влади Кибкала перевірили по кісточці і звільнили, а ви тепер хочете обвинуватити советську владу? Бо по вашому, советська влада зробила не вірно, що визнала Кибкала невинним?

Усі замовкли. Голова запитав, хто ще бере слово. Всі мовчать. Які є ще кандидатури на рахівника колгоспу? Мовчать.

— Ставлю на голосування, — сказав голова. — Хто

за те, щоб Кибкала призначити рахівником колгоспу, а помічником залишити Омельченка, прошу піднести руки.

Одноголосно. На цьому засідання управи було закрито. Мене голова попросив залишитися в конторі. Коли всі вийшли, він каже:

— Ви не нервуйте, все буде добре. Ви знаєте, що я безвірник, а тому присягаюся вам дружиною і двома дітьми, що поки я тут, вас ніхто не чіпне. Я про вас балакав скрізь, де треба, і всі погодилися на ваше призначення, навіть начальник НКВД дав свою згоду. А тепер скажіть, за який час ви зможете закінчити річний звіт? Я відповів, що цього я не можу сказати, поки не побачу, що зроблено і в якому стані рахівництво.

— А скільки потрібно на це часу? — запитав.

Я відповів, що завтра побачу і тоді скажу. Так ми розійшлися.

Я і дружина цілу ніч не спали, це було дуже тривожне переживання. Другого дня я пішов на працю в контору. Перевіривши всі записи й переглянувши справи, побачив, що все в порядку, рахунки по книгах закриті, з субрахунками сходяться, документи підшиті. Залишилося закрити рахунки по головній книзі й вивести баянс.

По обіді, приходять до контори голова й питає:

— Ну, як справа? Скоро закінчите?

— Так. — кажу, — даремно ви нападати на рахівника Омельченка. Рахівництво ведене вірно, все в порядку, тільки лишається закрити по головній книзі рахунки та вивести баянс.

— Ну, коли ж буде готовий річний звіт?

Я сказав, що сьогодні позакриваємо рахунки по головній книзі і можна складати звіт. Завтра на вечір, можна затверджувати на загальних зборах.

Отож, причина задержки в рахівника Омельченка була та, що він не знав, як закривати головну книгу, а спитати не хотів або соромився.

Так почався 1941 рік. Вже з весни було якесь тяжке почуття, а голова колгоспу не раз казав, що в світі пахне порохом, і цього не довго прийшлося чекати. Пам'ятаю, в неділю, по обіді, приходять до мене Кунпан і каже:

— Ти знаєш, Полікарпе, що німець пішов війною на Союзіський Союз і сьогодні рано розбомбив аеродроми в Києві, Одесі і т. д. Ти йди в контору і вартуй біля телефону.

Початок війни для мене був страшним ударом, бо я знав, що чекає тих, яких узято на особливий облік. Коли я дижував коло телефону, прийшов у контору голова колгоспу. Наблизився до мене й каже:

— Ти знаєш, Полікарпе, що німець може бути тут через пару місяців.

Я дивлюся на нього і не знаю, що йому відповісти. А голова додає: — Ти дивишся на мене, як на дурня. мовляв, який чорт зна про це, але ж це правда. Побачиш сам.

Зразу було оголошено мобілізацію людей, коней, транспорту в т. ч. й автомашин. Були утворені загони по боротьбі з диверсантами, які вночі ходили по доро-

гах. Установили цілодобове дежурство біля телефону. Радіо-апарати були відібрані й направлені в район. Колгосп наш теж мав радіо-апарат, але його не взяли, а прикріпили члена партії Куніана Данила, і крім нього, ніхто не мав права той радіо-апарат включати.

Слова голови колгоспу, що через пару місяців можуть бути тут німці, виглядали на правду, бо в скорому часі появилися втікачі з Волині й Кам'янця Подільського, виключно жиди. В кінці серпня вечорами стало чути канонаду, і німець підійшов до Дніпра. Праця в колгоспі стала, бо майже всі були виряджені копати окопи коло Дніпра, а не від мене 90 кілометрів. На копання окопів було призначено й мою дружину. Я почав просити голову колгоспу, щоб замість дружини послав мене і сказав йому відверто, що лишатись дома боюсь, бо можуть забрати. Він подумав і сказав: — Може ти й правий.

Так я поїхав копати понад Дніпром окопи, у Кичинівському районі. Тижнів через два після цього, було оголошено мобілізацію до 50-ти років. Усіх, хто підпадав під мобілізацію, з окопів знято. Отож, був знятий і я. Нас викликали у военкомат, у Нові Сенжари. Відібравши військові білети, розбили по сотнях, призначивши командирів кожної сотні, але відправляти нас було нічим та, мабуть, і не було куди. Кожну сотню призначено на стоянку «до розпорядження» в указане місто. Наша сотня стала в селі Драбинівка, це шість кілометрів від мого села. Додому нікого не відпускали. Я твердо вирішив, що далі нікуди не поїду. У воєнному білеті

я рахувався не стрілецьким за ст. 123. Це штабний робітник.

Одного дня викликають з вашої сотні по ст. 123 три чоловіка, в тому числі й мене. Нам видали військові білети на руки і наказали їхати у военкомат, для відправки в військову частину. Военкомат з Нових Сенжарів переїхав у Малу Перещепину. Коли ми з'явилися, тут було все на колесах, суєта така, що нічого не розбереш. Отож, я маю військовий білет у кишені, а більше мені нічого й непотрібно. Я вирішив у военкомат для реєстрації і відправки не з'являтись. Всі приїжджі спішать зареєструватись, а я хожу здалека й спостерігаю. Кілька разів виходила дівчина, що працювала у военкоматі й викликала: Хто приїхав із ст. 123, заходьте реєструватись. Я довідався, що нас, викликаних, направляють у Луганськ.

Коли я так стояв, до мене підходить один чоловік, років 45. Й питає: — Куди то викликають? Я відповів, хто бажає працювати при штабі, може здати білет і їхати. Чоловік, як обпечений, побіг у военкомат і здав свій військовий білет. Цієї статті потрібно було всього 18 чоловіка, а зареєстровано 17, отже, коли той чоловік приніс білет, то дівчина не глянула, яка в нього стаття, зареєструвала і зразу передала списки военкомові, а військові білети запакувала в окрему папку. Военком зразу викликав усіх за списком, построїв їх з переду будинку, де містився военкомат і виголосив коротеньку промову, мовляв, ви щасливі, що будете працювати при штабі. Потім побажав усього найкращого, і зразу їх по-

садили на вантажне авто та й повезли на станцію. А я залишився з воєнним білетом на руках. З списку сотні, в якій я рахувався, вибув, але треба ще деякий час переховуватись. Я вирішив побути дома, і як стало поночіти, прибув до своєї хати. Дружина мені розповіла, що з колгоспу вже вигнали скотину і частина родин партійців теж виїхала, а голова колгоспу ще залишився.

Тієї ночі до мене з'явився агроном Гнат Безверхий, добре мені знайомий, що працював у Нехворощанському районі, і сказав, що німці перейшли Дніпро й стоять під Кобеляком, це 23 клм. від мого дому. Переночувавши, я пішов у степ і день пролежав у кукурудзі. Цілий день було тихо, не чути жодного пострілу. Паника страшна, їдуть підводи, женуть скотину. Над вечір я вирішив пробратись додому. Хата моя була близько від колгоспного двору і від поля теж, так що можна пройти ніким не поміченим.

Наблизившись до колгоспного двору, я побачив, що стоять напоготові підводи з будками й запряженими кінями, і велика біганина коло них людей. Я пішов поза свинарниками, які були окремо від господарства і найближче до моєї хати. Тільки вийшов з-за свинарника, бачу, біжить із контори голова колгоспу. Я хотів повернути назад, але він побачив мене й закричав: — Полікарп Олексійович, ходи сюди. Мені нічого не лишилося робити, як тільки йти до нього. Так ми останній раз із ним зустрілися сам на сам.

Привітавшись зі мною, голова каже:

— Ти обережно, бо німці за 8 кілометрів, зайняли

вже Щорбівку і стали на ніч. — А далі додав: — Ну, Полікарп, я тебе спас, і ти це знаєш. Не забудь же й ти мене в лиху для мене годину.

В цих словах чулося щось щире і рідне.

— А тепер давай попрощаємось. — Ми обняли один одного і поцілувались. Наостанку голова сказав: — Будь обережний і не забудь нашої дружби.

Так ми розійшлися. Ця остання зустріч із головою колгоспу, членом партії, навіки залишилася в моїй пам'яті. І кажу одверто, що якби прийшлося де зустрітись з ним і було йому скрутно, доклав би всіх сил, щоб допомогти йому, як він мені допоміг.

Хочу навести ще один сміливий виступ члена партії Х. якого з початку війни було прислано, як парторга в наш колгосп.

Як я зазначав, були утворені бригади по боротьбі з «диверсантами», які кожної ночі ходили по дорогах і «ловили» диверсантів. Я через ніч дижував у конторі біля телефону та радіо, яке було в конторі, і якого, крім призначеного від НКВД Кунпана Данила, не мав права ніхто включати, щоб не слухали німецької пропаганди. Одного разу, як я дижував, зі мною був член партії Х. Він Кунпана послав ловити «диверсантів», а сам залишився в конторі. Я працював по рахівництву, а він лежав на столі й читав газету. Потім устає зі стола й каже мені: — А ну, Полікарп, включи радіо і пошукай німців. Я включив. Це було щось страшне, як вони криликували советську владу і ту «свободу», яку принесла ця влада. Радіо говорило: «Вас обманюють будівниц-

твом соціалізму, примушують непосильно і даремно для цього працювати в злиднях і нужді, але справжнього соціалізму у вас немає і не буде, бо соціалізмом советська влада тільки прикривається, запроваджуючи найреакційніший імперіалізм — феодалізм».

І от, член партії Х., каже до мене:

— Ти чуєш, Полікарпе? Це свята правда. Який же в нас соціалізм, коли все більше пригнічуємо робітників і селян. У нас справжній феодалізм нової форми. За що ж було віддано життя тих, що боролися за кращу долю свого народу, за свободу, за рівність. Ми вернулись за сто років назад, ідемо знов до рабів і панів — і закрутив багатопверхового... — А революцію треба робити спочатку, не проти монархії, як тоді в 1917 році, а проти російських феодалів.

У мене чуб став дубом. А далі звертається до мене й питає: — Чого ти так побілів? Я сказав це не для провокації, це мені підказує моя совість, і я твердо вірю, що й ти цієї думки, за яку і скалічили тебе. Кидай свою працю, сідай, покуримо разом. — І ми закурили і сиділи мовчки.

23 вересня 1941 року нашу місцевість зайняли німці. В цей час половину врожаю не було ще знято, а решта стояла в копах, не заскиртована. А того року був багатий урожай. Тиждень минув, не було жодної влади. Кожний день рухалось німецьке військо. В наше село увійшла й зупинилася якась технічна частина, що простояла днів десять. У мене на подвір'ї стала господарча обслуга тієї частини і кухня, яку поставили під хатою.

щоб не було видно з літака. Забрали зразу з колгоспу племінного бика й зарізали. З місцевим населенням воляки поводитись чемно.

Був такий випадок з моєю дружиною: Привезла машина свині і зразу троє зарізали. Сало і м'ясо відібрали, а нутрощі, серце, легені, печінку, а також ноги по коліна і ребра закопують. Кухня, як я вже зазначив, стояла під хатою. Я з дружиною сидів коло хати, прийшла сусідка і теж сіла коло нас. Близько від нас стояли чотири офіцери і про щось балакали. Моя дружина каже сусідці: — Дивись, які дураки, он яке добре м'ясо поніс закопувати, а чи не краще віддати його людям. Один із офіцерів подивився на нас, пішов до кухарів і щось сказав їм. Кухар збирає ноги, ребра, серце, яке ще не встигли закопати, несе й дає моїй дружині. Дружина відмовляється брати. Офіцер, побачивши це, підходить і чистою українською мовою каже: «Чого ви не берете? Беріть, я їм сказав, щоб більше не закопували, а віддавали вам».

Мене морозом обняло, бо дружина назвала їх дураками, думала, що вони не розуміють. Я підійшов до того офіцера й вибачився перед ним, а він тоді розповів решті офіцерів, і вони сміялись до сліз, а слово «дурак» у балакці не сходило їм з язика.

Приблизно через тиждень по приході німців, з'явилася в районі комендантура. Головним комендантом був Бубікгайт, який об'їхав усі бувші колгоспи і призначив старост так званих громадських дворів. Наказав зразу приступити до молотьби, скиртування й збирання вро-

жаю. Але було запізно. Одно те, що робити було нічим, бо скотину всю вигнали, а друге, того року була рання й сніжна глибока зима. Багато нескошеного хліба було прикрито снігом.

Отож, я став працювати рахівником громадського двору. А військо все рухалось і рухалось. Одного разу, вже після Різдва, зупинилася в нашому селі якась тилова частина. Приходжу я з праці до хати, бачу, в дворі стоїть кілька машин, а два німецькі офіцери, які стали в мене на квартирі, сидять коло столу і грають в шахмати. Я любитель шахматів і шахматна доска лежала на столі, отож, вони сіли грати. Я став і дивлюся, як грають. Партнери обидва добрі. Один з них високого росту, а другий навпаки, низький і товстий. Коли вони почали грати партію, я не знаю, а при мені грали майже дві години, і високий низькому дав мата. Про щось сперечалися, кричали один на одного і врешті низький ліг спати. Тоді високий бере мене за руку, садить коло стола і розставляє шахмати. Я почав відмовлятися, мовляв, не вмю грати, але він показує на шахматну доску й щось цвенькає, а я нічого не розумію. Врешті, розставивши шахмати, бере в одну руку білу а в другу чорну фігуру й дає мені вгадувати. Я взяв за руку, в якій була біла фігура. Так я мав перший хід. Правду сказати, що я й по цей день білими орієнтуюся краще, ніж чорними.

Отож, я поставив собі завдання не піддатись і доказати, що українські селяни можуть грати в шахмати з німецькими офіцерами. Правда, партія була тяжка. Я

не снішив, і кожний свій хід робив тоді, коли бачив вигоду з нього. Побачивши мої ходи, німець також грав дуже обережно, часто хватався за голову, нервувався і вигукував «фарфлюхте». Ми почали грати приблизно перед одинадцятою годиною, а закінчили в час ночі. І я йому дав мата. Боже мій, я думав, що він збісився. Я вже й не рад був, що дав йому мата. Німець хапа себе за голову, бігає по хаті, збудив свого колегу, привів до столу й показує, які були ходи в нього, та які мої, і як він одержав мата. Я перелякався, дружина теж не розбирає, в чому справа. Коли ж офіцер скінчив показувати своєму колезі, як це сталося, тоді повернувся до мене, потис мені руку, дав пачку сигарет і десять німецьких марок. Поляшав по плечі й сказав «гут». Як тільки вони виїхали, дружина заховала шахматну доску і шахмати так, що й сам чорт не знайде.

Наш колгосп був великий (1375 гектарів рільної землі), а скотини дуже мало. Тим часом у районі були такі колгоспи, де скотини було більше, ніж до війни. Це сталося тому, що погоничі скотини, яку гнали з усіх колгоспів, розбіглися, точніше, вернулись додому, а скотина залишилася власністю тих колгоспів, на терені яких було її кинуте. Отож, комендант урегулював так, щоб усі бувші колгоспи, тепер громадські двори, мали скотини порівну, як до гектарів орної землі. В наш громадський двір дано 25 пар волів і 23-оє коней. Був виданий наказ: Ті громадські двори, які краще працюватимуть, будуть розділені поміж селян. Цим заохотили до праці. І слова свого комендант дотримав. У 1942 р.

половину громадських дворів було розділено, в тому числі й наш громадський двір. Решта пізніше теж була розділена, так, що в Ново-Сенжарівському районі всі громадські двори були поділені і по приході большевиків було що робити бідним колгоспникам.

На весні 1942 р., в неділю, приходять до мене чоловік, років сорока, і питає: «Ви були арештовані в 1938 році?» Я запитав: нащо вам це потрібно? Він пояснює, що він офіцер царської армії, на прізвище Мороз, працював увесь час на Ново - Сенжарівському млині під прибраним прізвищем, і що, мовляв, є організація, яка стоїть і проти німців і проти большевиків. Ця організація є по всій Україні. Отож, я прийшов до вас із пропозицією, щоб ви в своєму селі цим зайнялися. Я засміявся. Він питає: «Чого ви смієтесь?» Я кажу: сміюся з вас. Бо ви плетете кат-зна-що... — Як це? — питає мене. — А ось так. Скільки вам років? — Нащо вам? — запитав Мороз. — Нащо?! Бо ви провокатор. Ви — офіцер царської армії, а вам не більше сорока років, отож, який може бути офіцер царської армії, коли вам тоді було 16-17 років? В таких роках офіцерів не було. По-друге, творите організацію, яка проти німців і проти большевиків, значить, за «царя і отечество»? По-вашому, якщо я був арештований у 1938 році, то піду воювати за «царя і отечество»? Ідїть, трохи повчіться, бо з вас слабкий організатор.

Ця людина була загадкова. Більше я її не бачив.

У нашому районі було спокійно. Цю місцевість німці зайняли без боїв, партизанів теж не було чути. Прав-

ду сказати, прихід німців був для мене полегшою, бо коли почалася війна, я з дня на день чекав арешту. Не думав я, що німці принесуть щось гірше, ніж було, і в цьому глибоко помилився. Правда, на початку свого приходу вони поводитися чемно. Почали з'являтися полонені додому, які розповідали, що німці, якщо територія полоненого була вже зайнята, відпускали без перешкод. Але це діялось доти, доки німці закріпились. Отож, виявилось, що на місце одного ката прийшов другий. Молодь майже всю було забрано на працю до Німеччини.

Прийшов 1943 рік, який став зворотнім для німців у веденні війни. Як швидко вони наступали, так швидко й тікали. Я готувався до виїзду, бо твердо знав, що мене чекає після повернення большевиків. Був свідомий того, що їду в непевне, але іншого виходу в мене не було.

Отож, 20-го вересня 1943 року я з дружиною покинув свій батьківський двір, а разом рідну Батьківщину, яку так любив і досі безумно люблю. Зі мною разом виїхали з мого села Коба Андрій з родиною і Кибкало Павло з дружиною, мій племінник, двоюрідного брата син. З нами разом їхав також агроном Діхтяр з родиною. Доїхали до Кременчука, але німці на Кременчук не пустили, направили в Келеберду, де на другий беріг Дніпра перевозили поромом. Коли ми туди підїхали, там було багато підвід, пором малий, вміщав усього дві підводи без коней, а коні пускали вилав через Дніпро.

Постояли ми отак одну добу, підвід не меншало, а все збільшувалось. Переправою завідував німецький офіцер та кілька вояків. 23 вересня вони скликали збори біженців і через перекладача заявили, що будуть переправляти тільки з ручним вантажем, а решту треба кидати. Підводи офіцер наказав відвести геть від Дніпра. Піднялася паніка. З'явилося ще кілька німців, і з допомогою гумового нагая, вантажили тільки те що візьмеш в руки. Ми покинули все і лише з ручним вантажем переправилися на другий берег. Там був луг і копиці сіна. Пішов сильний громовий дощ. Ми отаборилися під копицею. Настала ніч і така темінь, що й не проглянеш.

Треба зазначити, що я їхав кобилою, в якій було чотиримісячне лоша. Кобила мала кличку «Піка», то й лошатко звали «Пічення», і до цієї клички воно так звикло, що як тільки крикнеш «Пічення!» стримголовило і за це діставало кусочок хліба.

Коли ми отаборилися під копицею сіна, то вирішили жінок залишити тут, а самим переправитись через Дніпро човном та перевезти хоч одну підводу та коняку, яких сила силенна ходили безпритульно понад Дніпром. Це нам удалося. Ми знайшли одну підводу, звичайно розвантажену вже чи то німцями чи місцевими жителями, розібрали її та поклали на човен, а також упіймали трое коней і переправили на той бік Дніпра. Ще було темно і дощ не переставав. Раптом чую, заіржало лошатко. Я впізнав, що це моє «Пічення» і давай кричати: «Пічення!», «Пічення!». А воно ірже все

ближче й ближче, і так прибігло аж до копиці, де ми отаборились. Уявляй читачу, яка це була радість, а воно як мала дитина, з ніг до голови мокре, лягло біля мене під копицею. Я дав йому кусочок хліба, прикрив сіном. Лежало, наче знало, що більше ні з ким йому бути. Яким чином воно потрапило на цей бік Дніпра, мені не відомо, але свої мами не знайшло. Я взяв його з собою.

Отож, другого дня, ми, чотири родини, вісім дорослих і четверо дітей, склали речі на одну підводу і поїхали далі, в село за сім кілометрів від Дніпра, і там зупинились. Ранком пішли знов до Дніпра, переправилися на другу сторону, піймали ще двох коней та склали ще одну підводу на човен.

Так ми рушили далі, по дві родини на підводі. Зі мною їхав Коба Андрій, а Кибкало Павло з агрономом Дігтяром. Приїхали ми в Тальне, мої колеги вирішили далі не їхати. Я був проти цього, але не маючи власної підводи, мусів погодитись.

З'явилися в комендантуру і нас направили в село Зеленки, десять кілометрів від Тального. Стоячи в Тальному, ми почули від місцевих жителів, що в Зеленках діють партизани, але мої колеги на це не звернули уваги. В Зеленках нас розквартирували. Ми з Кобою на одному кінці села, а Кибкало Павло і агроном Дігтяр на другому. В цьому селі, в школі, стояла лубенська поліція. Це було недалеко від моєї квартири. Там ми простояли до листопада місяця. Я зробився шевцем і ремонтував старе взуття, заробляючи на харчі.

На початку листопада 1943 р. лубенська поліція

виїхала. Почали ходити чутки про партизанів. Жителі того села, за винятком дуже малої частини, були за советську владу і з нетерпінням чекали на її повернення. Від комендантури прийшов наказ: на 11-те листопада всім утікачам виїхати. Ми готуємось до виїзду. 9-го листопада ввечері приходять до мене дівчина, якій я направляв чоботи й каже, по-секрету, щоб сьогодні виїздили, бо повне село партизанів. Я сказав про це Кобі, який жив по сусідству зі мною, але він назвав мене панікером. Як я не вмовляв його виїхати, він не погодився. Я сказав йому: — Знай, Андрію, що цю ніч, якщо залишимося живими, то будемо голі. — Він засміявся та й пішов від мене. Підвода і коні стояли в того господаря, де на квартирі жив я. На дворі випав перший сніг і був мороз.

Коли настала ніч, ми з дружиною наче щось передчували і не могли заснути. Речі були зібрані, бо їх було мало, взяли тільки необхідне. Аж ось в одинадцятій годині ночі чуємо тупіт під хатою. Хтось постукав до господаря, що мешкав через сіни. Господар вийшов, відкрив двері і веде в нашу кімнату людей. Оце й були ті партизани, про яких мені оповідала дівчина.

Увійшло їх до хати семеро. Одягнені по різному, були і в воєнному, і в цивільному, озброєні до зубів: із рушницями, револьверами та гранатами. Засвітили світло, зразу накинулися на мене з брудною лайкою, і як з книжки читають хто я, починаючи від підпільної організації 1918-1920-их років і кінчаючи розділенням колгоспом. Один з партизанів сказав дослівно так: «Роз-

продав колгосп і задумав тікати до Гітлера?» Двоє пішли туди, де мешкав Коба. Ми з дружиною стоїмо, як спали, в самих натільних убранні. Мене поставив в кут якийсь партизанський ватажок, вийняв з кобура нагана й кричить: Розстріляю тебе, гада жовтоблакитного. Дружина впала перед ним на коліна й просить, щоб і її разом розстріляли. Я не стерпів цього й крикнув до дружини: Чого ти понижаєш себе перед бандитами? В цей час ватажок ударив мене наганом по голові і вигукнув: — Ти знаєш, що ми сталінські партизани?

Я не бачучи виходу й не думаючи, що мене лишать живим, крикнув: — Бандити ви сталінські!

Отут і почалася вакханалія. Мене обступили з усіх сторін і молотили прикладами так, що я нічого не бачив і не чув. Нарешті один, що був у шкір'яній куртці, скомандував вивести мене на двір і розстріляти. Мене в самій майці і трусах потягли на двір. Як я вже зазначив, напередодні випав перший сніг і був мороз. Мене, майже голого, по коліна в снігу, примусили запрягати коні в свого воза. Коли я запряг коні, один партизан наказав підїхати до дверей хати. Я підїхав. Тоді він крикнув:

— Садись на повозку, я буду тебе разстрілювать!

— Стрілай тут, чи не все одно? — відповів я йому.

Він вхопив мене і кинув на підводу, а сам підійшов до вікна й дивиться в хату. Повернувшись до мене, каже: — Пойді в хату і скажи, щоб дали одетись.

З хати було чути плач дружини. Безмежна лють охопила мене і я крикнув:

— Розстріляю і так, бандитюго!

Він підійшов до мене, стягнув з підводи й каже:

— Я тебе говорю: пойді в хату і скажи, пускай дадуть тебе одеться.

Я пішов. У хаті всі речі в мішках напоготові, лежать серед хати. Увійшовши в хату, я сказав: — Дай мені одягнутись. — Той, що в шкіряній одежі, хотів ударити мене прикладом, але знадвору, постукавши у вікно, сказали: Дай йому одітись.

Мені дали приношені валянки з старими калошами і кожух та шапку. Решту все винесли, навіть шило і молоток, що лежали на вікні, і те забрали. На стіні висів мій робочий легкий жакет. Можливо, що його не помітили, коли виносили одержу з хати. Дружина вхопила той жакет і вдягла на себе. А цей жакет був для нас найцінніший, бо в ньому були мої документи, паспорт, воєнний білет, вирок суду та інші папери, які були необхідні в дорозі.

Склавши все на підводу, партизани позакривали знадвору вікна й двері і наказали дві години не виходити з хати, інакше розстріляють, і поїхали підводою до квартири А. Коби. Як тільки я почув, що поїхали з двору, де мешкав Коба, я пішов до нього, і побачив його в дружининій кохті. Правда, його не били, бо він був чемний, не огризався, як я. Одержу його забрали всю, а жіночого й дитячого нічого не взяли. Правда, і йому лишили піджак на хутрі, сорочку та штани. Я запитав його: — Ну, що, я панікер?

Отож, ми з дружиною залишилися майже голі, в

сорочках та на двох — пара валянок, кожух та робочий літній мій жакет. Ранком, коли вже зійшло сонце, коні з підводою сами прийшли на квартиру, де ми стояли, а з ними прийшло і згадуване «Пічення». Наші компаньони, що разом з нами їхали і квартирували на другому кінці села, нічого не знали і до них партизани не з'являлися. Це для мене було загадкою, бо решту біженців, які в той час стояли в Зеленках, відвідали кожного, але забрали тільки цінні речі, і то не як у мене. Хто ж мене продав? Перше я думав на одного бувшого полоненого, що їхав разом з нами, і який ще дома, в нашому селі здебільша проживав у мене. Йому 23 роки, сам вороніжської області. Але він про мене того не знав, що казали мені партизани.

Того ж дня ми виїхали в Тальне і залишилися там на пару днів з тим розрахунком, що, може, дещо дістанемо з одежі і взуття. Я став на квартирі одного вчителя, в якого був син років чотирьох-п'яти. Цьому хлопчикові дуже сподобалося лошатко «Пічення» й він просив батька, щоб той купив його. Коли вчитель запропонував «товарообмін», я запитав, чи може він мені або дружині дати щось зодягнутись або взутись. Він сказав, що крім старих чоловічих черевиків не має нічого. Я погодився й на те, але з умовою, щоб новий господар жалів лошатко. Перед виїздом дружина вчителя дала моїй дружині ще й старенький жакет.

В Тальному в моїх колег виникла думка поїхати потягом. Ця ідея не погана, а особливо для мене з дружиною, бо куди їхати проти зими? Колеги, що виїхали

разом з дому, мали всього досить, але не помогли нам нічим, крім шапки, що дали Кобі. Другого дня стоянки в Тальному приходять до мого господаря, що я в його стояв на квартирі, дружина Кибкала Павла і коли пішла від нього, господар питає мене: Що то за жінка? Я розповів, що дружина мого племінника, що ми разом їдемо. Він усміхнувся й каже:

— Ви знаєте, що вона про вас казала? Те, що ви намовили її чоловіка їхати з дому й він не послухав жінки та й поїхав. Кибкалу Полікарпові, мовляв, треба їхати, бо він був у петлюрівській банді і виступав проти советів, був засуджений советами і т. д.

Тоді мені стало ясно, хто продав мене в Зеленках. Я розповів про це Кобі Андрію й сказав:

— Ти як хочеш, а я їду, не залишусь і одного дня з ними.

Коба, хоча без особливого бажання, але мусів їхати, бо в нас була одна підвода. Другого дня вранці, ми виїхали в напрямку Умані. З нами разом виїхали два чоловіки з харківської області.

Не буду зупинятись на всіх стражданнях, що ми з дружиною перенесли за цю зиму. Одно можу сказати, що майже два тижні мене везли лежачого, бо сидіти після побоїв партизанами було неможливо. Коли зупинялися ночувати, то спасали мене і дружину ті два харків'янина, що разом з нами їхали, як харчами так і одягом, бо ми не мали нічого. Доїхавши до Нової Ушиці, стали там на відпочинок, бо коні вибилися з сили. Це було перед Різдом. Там ми знайшли знайомих з нашого

району. Згодом переїхали в село Дем'янки, де й простояли до березня 1944 року. В березні ми змушені були їхати далі, бо фронт наближався. Ми рушили на Станиславів, але недалеко від Станиславова нам перерізали дорогу большевицькі партизани і ми були змушені вернутись та поїхати на Коломию, через Карпати.

Коли доїжджали до Карпат, то було вже тепло і почалася посівна кампанія, а в Карпатах холод незносний. Снігу лежить на метр, і мороз доходить до 25-30 градусів. На самому хребті Карпатських гір, на висоті 1700 метрів, був кордон, де стояли мадари. Нас через кордон мадари не пустили. Назад вертатись не можна, бо там уже большевики, а наперед не пускають. З'їхалося нас підвід до ста. Сніговія почалась така, що за ніч замітало вози. Коні теж були під відкритим небом. На кордоні, з нашої сторони, стояли порожні бувші руські прикордонні касарні, в яких колись містилася прикордонна охорона. Вони, ці касарні, стали притулком утікачів. Я з дружиною не сподівався вижити, бо харчів не було, одяжі теж. Нас спасло те, що вночі, на одній з підвод, коні розірвали мішок з борошном, яке розсипалось біля воза. Отож, ми з дружиною назбирали пополам із сміттям цеберку борошна і тільки те спасло нас від голодової смерті. Там ми простояли шість днів.

Одного дня їхав тією дорогою якийсь великий начальник-німець і став тут заночувати. Наша делегація пішла до нього і давай його просити, щоб допоміг нам переправитись через кордон. Він відмовився це зробити зразу, мотивуючи тим, що нема з ким домовлятись,

але дав слово, що коли переїде кордон, то цю справу поладить. З цими байками він виїхав. А фронт наближався. Большевики зайняли Яблунці, а це 16 км. від кордону. Почалася велика паніка. Аж ось ранком, на дев'ятий день нашого там постою й на третій день по від'їзді німця, який обіцяв поладити справу, приходить військовий, маляр, і каже: «Скоро готуйтеся для виїзду, ми вас перепустимо через кордон». Нашу радість трудно описати. Так ми переїхали Богом і людьми проклятий малярський кордон.

Два дні їхали ще горами, а на третій день спустились на рівнину. Тут уже сіяли кукурудзу, а зернові також сходили. Сонце світило, як і на нашій «не своїй» землі України. Соняшно, тепло і зелено.

Треба зазначити, що коли ми їхали Карпатами, то жителі нас лякали мадярами, мовляв, то цигани, для там з голоду пропадете і т. д. Але виявилось зворотнє. Лиш Боже борони, казати, що тікаємо від большевиків. Буде ціла біда. Треба казати, що нас женуть німці, о, тоді одержиш і вина, і що хочеш. Так більшість чекала большевиків, і, мабуть, тому нас не перепускали.

Коли ми в'їхали в село, чи то в містечко, і спинились на відпочинок, нам указали місце в одному заїзному дворі. Ми були першими біженцями на Мадярщині. Всі сходяться дивитись, як на щось страшне. Та воно для декого і було страшне... Ми з дружиною були в центрі уваги, бо як я вже зазначав, їхали майже роздягнені, обірвані, виснажені холодом та голодом. Нас обступила юрба жінок, дивляться й крутять головами.

Щось нас питали, але ніхто нічого не розумів, бо перекладача не було. Так безпереривно підходять і підходять, хоч крізь землю провалися. Через деякий час дають мені та дружині, два великих мішки одяжі, а щодо харчів, то нанесли чого хочеш: сала, яєць, хліба, молока. Ми зі слезами щиро дякували, не знаю, чи вони нас розуміли. Одяга була не нова, але чиста. Так ми з дружиною на весні одяглись, а також одягнувся і Коба Андрій, який ходив у жіночій кохті. Значить, не судилось загинути в дорозі.

Цілий травень 1944 року ми їхали Мадярщиною. Яка ж вона багатюща! Ознак війни не було жодних. Коней годували печеним хлібом, бо соломи або сіна трудно дістати. Відносно харчування, не було жодного клопоту. Хочу зупинитися на одному факті. Нам треба було оформитись в комендантурі, яка містилась у Будапешті. На околиці міста нас затримала жандармерія. Як я вже зазначав, перекладача ми не мали. Продержали нас годин дві, поки з'явилися кінні жандарми і повели нас через Будапешт. Нас їхало тринадцять підвід. Спочатку дехто хвилювався, мовляв, ведуть як арештантів. Але виявилось, що самі б ми розгубились, такий великий рух у місті. Отож, на трамвайній лінії стає жандарм і спиняє рух трамваїв, поки ми всі не переїдемо. В самому центрі міста ми простояли чотири години.

Я на протязі свого життя не бачив кращого міста. Яке ж воно мальовниче! Його ділить пополам річка Дунай. По одному боці — це рівнина, і зветься Буда, а другий бік гористий, мальовничий — зветься Пешт.

Тільки ми зупинились, походились багато людей і дивляться на нас, як на якесь диво. Один пішов у крамницю, а звідтіля з ним разом вернувся продавець і виніс великий паперовий мішок із печивом та й розділив те печиво між кіньми. Нам нанесли, що тільки хочеш, навіть і гроші давали.

Переїхали Мадярщину і в'їхали в Австрію. Це — як небо від землі. Все по картках. Нас направили в невеличке місто Ляндатай, за два кілометри від чеського кордону. Коли ми туди приїхали, нас завели на площу посередині міста, і вистроїли підводи в ряд, а людей поставили по-родинно. З'явилися бавори, ходять, роздивляються, питають скільки років і т. д. Словом, як на ярмарку купують скотину. Де родина фізично здорова і не має малих дітей, тих зразу розібрали й повели з підводами. Так розібрали всіх, а мене з дружиною ніхто не бере, такі ми були вимучені. Коли розібрали всіх людей, а на мене і дружину «покупця» не знайшлося, нас із підводою відправили в заїздний двір одного ресторану. Там я мусів бути, поки трапиться купець, а коли такого не буде, то відправлять у табір. Це мене налякало.

Два дні я простояв на цьому заїздному дворі і купців приходило багато, але товар не підходить... Дружину ще саяк-так, але мене ні. Аж ось третього дня приходять до мене два інтелігентні чоловіки і один з них питає мене: — Чи я розумію по-словацькому? Я відповів: — Так. Він каже: — Я шеф Лябен-Гаузу, мені потрібно чоловіка і пароконну підводу. Якщо ти хочеш, я тебе

заберу, будеш у мене візником, а дружину забере оцей чоловік. І вказав на того, з яким прийшов. Це городник, а також вирощує квіти. Ти будеш у нього мешкати разом з дружиною, а коні будуть у Лябен-Гаузі. Це недалеко. Я погодився. Так «закупили» й мене з дружиною. І правду сказати, що тим, яких розібрали зразу, було набагато гірше, ніж мені з дружиною. Дружина працювала на парниках, а я був у щоденному роз'їзді. Харчувалися самі, на картки. Крім того, я міг брати ще й додаток, бо в Лябен-Гаузі, це так, як у нас заготовля всього, що росте, починаючи від хліба і кінчаючи фруктами.

З чужинців я був там один. Поводилися зі мною дуже добре, тяжкої праці робити не примушували. Я був кожного дня у роз'їзді, бо в тої централі, де я працював, було чотири філії, кожна з них на віддалі до двадцяти кілометрів, і мій обов'язок — постачати їм тару, відвозити гроші та інше. Що мені було дивним і чого я спочатку боявся — це коли везу гроші. Я їх ніколи не перевіряв, і куди відвозив, при мені теж ніхто не перевіряв. Ото, винесе шеф пачку грошей і каже: — Сьогодні ти везеш у Каунторг (так звалася філія) гроші, десять тисяч марок. І дає мені пакунок. Я відвезу й віддам. Ні я, як беру, не розписуюсь, ні від мене, як приймають, ніхто не розписується. Спочатку брала мене тривога а далі звик. Ще одного боявся: Мені взимку треба йти о 5 годин ранку годувати коні. Цей Лябен-Гауз, був огорожений високим дерев'яним парканом, а зверху паркана колючий дріт, і була одна брама. Отож,

мені дали ключа від брами й наказували, що коли я зайду в двір, то щоб браму зачиняв і ключа не лишав. Правда, в середині був старенький сторож, який сидів у конторі, на випадок пожежу, і теж мав ключ.

Мабуть за мої страждання в дорозі, дав мені Бог таку добру працю і доброго господаря. А відносно харчування, то трапилось таке: Як я тільки поступив на працю, шеф сказав: — Коли тобі потрібно буде що з харчів іди в контору і тобі випишуть. Але я цього не робив бо мені вистачало. Один раз під весну, виїжджаю я з двору, а мені робітники поклали мішок картоплі й щось сказали. Я не зрозумів. Заходжу до шефа (він був моїм перекладачем) і кажу, що мені поклали мішок картоплі, але я не зрозумів куди її везти. Шеф засміявся й каже: — Завези і віддай своїй дружині. Я знов не зрозумів. Він каже: — То дано картоплю тобі. Ти їдеш недалеко від своєї квартири, завези і скинь.

Був ще такий випадок: В Ляндатаї містився водяний млин. Власником того млина був Гофман, в якого працювала родина Коби. Одного разу мені навантажили повну підводу порожніх мішків, щоб я відвіз і здав їх у млин. Коли я від'їхав, мене перестрів жандарм і каже, щоб я, як їхалиму назад, відвіз дрова для жандармерії, які він виписав на складі, недалеко від Лябен-Гауза. Я відповів, що я не маю права везти без дозволу шефа. Жандарм показав записку від шефа. Побачивши підпис шефа, я згодився й запропонував покласти дрова на мішки і зразу завести, бо це було по дорозі.

Дрова були пов'язані в снопики. Ми навантажили

їх і поїхали. Заїжджаємо в двір жандармерії. Тут вибігло чотири жандарми розвантажувати дрова. Я почав подавати їм з воза, але шеф жандармерії покликав мене до свого кабінету. Треба зазначити, що шеф, як він сам розповів, за першої світової війни був у полоні і прожив у Ростові два з половиною роки. Отже, він балакав ламаною російською мовою.

Коли я зайшов до кабінету, шеф дав мені шматок хліба, намазаний маслом, і велику чарку вина та й каже: — На, погрієшся! (це було взимку). Я почав відмовлятися, мовляв, жодного алкоголю не п'ю, але шеф наполягав, що це дуже добре вино і присилював мене випити. Я випив, з'їв хліб, подякував і поїхав до млина. Млин був за півкілометра від жандармерії.

Як тільки я виїхав з двору, в мене пішла обертом голова. Коні підскакують, доми підскакують, однак, розумію все. Доїжджаю до млина, а там вийшла мене зустрічати вся контора з Гофманом разом. Я хотів устати з воза і впав. Мене так розібрало, що не міг стояти на ногах. Шеф млина викликав своїх робітників, які розвантажили віз, посадили мене на підводу, і я поїхав. Доїжджаю до Лябен-Гаузу, і тут вийшли всі з контори та й робітники мене зустрічати, і сміються, мало не падають. Я спостерігав усе, а ходити не міг. Тоді шеф посадив одного робітника на підводу, який привіз мене додому, завів до хати, а сам поїхав. Я проспав цілу добу й пішов на роботу лише другого дня. Як я взяв опісля, жандарми, побачивши що я спіянів, потелефонували до млина а там і вийшли мені назустріч. А з

млина потелефонували до Лябен-Гауза, щоб теж мене зустріли. І так мене «парадно» скрізь зустрічали, а потім довго з приводу цього сміялися.

На початку березня стало чути канонаду і фронт наближався до Відня. В середині квітня ми всі виїхали в напрямку Мюнхену. Кілометрів за 35 від Мюнхену нас зустріли американські війська. Це було 30 квітня 1945 року. Так ми й залишилися недалеко від Вольт-Вальт-Гаузена, в баворів. Я з дружиною працював у господарстві, власником якого був жид. За Гітлера він утік до Америки, а дружина німкеня з сином залишилася дома. Тим господарством керував найнятий німець, і був він такою собакою, що не дай Бог. Працювали ми 16 годин на добу. Харчувались на картки. Це дуже відбилось на моєму здоров'ї.

За місяць почали з'являтися людологи з репатріаційної місії, разом з американцями. Одно було спасіння: коли запитують «русін»? — даєш відповідь: «українець». І на тому все кінчалось. Але це було не довго.

ЯК Я ВІДБУВ ОПЕРАЦІЮ І РАЗОМ РЕПАТРІАЦІЮ

Підірване моє здоров'я дало зразу себе відчувати. Я зовсім звалився з ніг. Це занепокоїло мого господаря і він викликав лікаря. Оглянувши мене, лікар сказав, що без операції обійтись не можна. Отже, я вирішив їхати у Вольт-Вальт-Гаузен на операцію.

Був липень 1945 року. Мови німецької я майже не розумів і тому моя дружина попросила мого колегу Антона Шкуро, щоб той послав зі мною свою дружину Марію яка добре володіла німецькою мовою й могла допомогти мені влаштуватися в лікарню.

Так 24 липня 1945 р. я в супроводі Марії Шкуро, поїхав у лікарню, за чотири кілометри від господарства, де працював. Лікар, оглянувши мене сказав: іншого виходу немає, треба тільки оперувати. Мушу зазначити, що в той час совєтські «приятелі» разом з американськими вояками роз'їжджали скрізь, де були, або могли бути бувші громадяни «соціалістичної держави». На реєстрації я мусів записатися, що я з Полтави, оскільки інших документів не мав. Зразу почали мене готувати до операції, бо я більш місяця, крім кислого молока, нічого не міг їсти. 25 липня о год. 2 дня мене мали оперувати.

Ніч у лікарні я провів спокійно. Ранком, о десятій годині, відкриваються двері кімнати, в якій я лежав, і я

побачив лікаря, що мене приймав у лікарню, а з ним майора советської армії.

Підійшовши до мене, майор питає:

— Ви советський громадянин?

Я зрозумів, що більше мені нема чого казати, бо справа ясна. — Так, — кажу.

— Звідки ж ви?

— З Полтавщини, — відповів я.

— Що ж ви, думаєте повертатись на родину? Она вас ждєт.

— Так, — кажу, — повертатися думаю, але затримала мене хвороба. Сьогодні ось відбуду операцію, а по виздоровленні повернусь додому.

— Кому ж ти доручаєш робити операцію? — каже майор. — Немцям? Фашистам? Зараз поїдемо зі мною, в нас є своя лікарня і лікарі, вони тебе вилікують, а цим фашистам я не дозволю робити будь-кому і будь-яку операцію. Вставайте!

Що мені залишилося робити? Я не міг нічого відповісти. При допомозі лікаря мене підняли з ліжка й привели в коридор, де стояв санітар і один советський вояк. Там уже лежав і мій одяг. Отже, змусили мене одягтись, вивели з лікарні, посадили в авто і везуть в невідоме. . .

Одно мене заспокоювало, що везуть не в господарство, де була моя дружина, а в протилежну сторону. Значить, дружина лишиться на волі. За якусь півгодини, ми під'їхали до брами, біля якої стояли американські та советські вояки. Брама відчинилась і мене

підвезли до барака, де я й залишився. Це було 25 липня 1945 року.

Це був репатріяційний табір, дуже великий, оточений колючим дротом. Кожного дня звідси вивозили людей на ближчу залізничну станцію і відправляли на «родину». Мені розповіли, що того дня транспорт уже відійшов, а наступний транспорт буде завтра. Отже, в моєму розпорядженні майже ціла доба.

Я зайшов у барак, який був розділений на чотири окремих кімнати, а посередині коридор, з виходом в обидва кінці. В кімнаті стояло шість ліжок без матраців і було три особи, колишні воєннополонені, два москвичі і один лєнінградець. Один з них підійшов до мене й каже: — А ти, старик, почему до сіх пор не поїхав до мой? Немцям служил? Я відповів, що не поїхав через хворобу. — О, тут вилечат, і то скоро, — з усмішкою відповів мені мій співрозмовник.

Я був такий схвилюваний, що й про хворобу забув, не відчував її. Незабаром увійшов до кімнати воєнний і вигукнув: «Кто тут новоприбывший?» Я озвався. Він запитав хто я, звідкіля родом, та яку маю з собою родину. Я сказав, що родини тут у мене немає. Записавши відомості, воєнний пішов, але я від хвилювання не міг ані сидіти, ані лежати, і це звернуло увагу моїх колеґ. Лєнінградець, якого звали Володька, запитав мене: — Чого, папаша, волнуєшься? Всьо равно от советської власті не уйдьош. Я відповів, що зовсім не хвилююсь, тільки в мене сильні болі, бо лежав у лікарні, мене сьогодні готували до операції.

В цей час заходить до кімнати середнього росту чоловік, років 45-50, з рукою на перев'язці. Це був поляк за національністю. Він сів на своє ліжко й почав читати німецьку газету, яку приніс із собою, а в той же час усе поглядав на мене. Я це помітив і вирішив бути обережним. Ось поляк устає з ліжка, закурив цигарку, підходить до мене й питає: — Ви курите? Я відповів, що курю. Він дає мені цигарку, і непомітно показує на двері, наче запрошує вийти разом із ним. Я розгубився і не знав, що робити, але далі встав і вийшов на подвір'я. Того чоловіка я побачив на лавці під сосною. Він покликав мене й сказав: — Чого ви такий схвилюваний? Це не добре. Помітять і буде для вас погано. Ось я перший раз вас бачу, і вже розумію, що ви переживаєте щось трагічне. Це вам користи не дасть, а навпаки, пошкодить. Ви подумайте над цим і візьміть себе в руки.

Я мовчав, бо не знав із ким маю справу і що казати. Незнайомий трохи теж помовчав, а потім запитав мене, як я сюди потрапив і хто я. Я ще більше розгубився. Але якесь незрозуміле внутрішнє почуття примусило розповісти, хто я, як потрапив сюди, що в мене залишилася дружина, яка про це нічого не знає, що при советах я був репресований і поворот туди для мене дорівнює смерті. Я розкрив усю таємницю про себе, але перед ким?

Вислухавши мене, поляк трохи подумав і каже:

— Справа ваша ще не така безнадійна, як ви уявляєте. Я не належу до тих, що репатріюються, а за доз-

волом американців лікую свою руку, бо тут у мене знайомий лікар, жид із Польщі. Дуже добра людина. Я про вас із ним побалакаю, може, він вам зможе допомогти. а коли ні, то я допоможу вам уночі звідціль вийти, поминувши охорону. Я в цьому таборі пробув майже три роки і знаю добре його розташування. Так що ви не хвилюйтесь. Ідіть, лягайте в ліжко й спокійно відпочивайте.

Так ми розійшлися. Це було приблизно о годині другій по обіді.

Цей день у моєму житті був найтяжчий, бо я не тільки себе не заспокоїв, а навпаки ще дужче розхвилював. Хто він, цей чоловік? Як я міг довіритись невідомому, можливо провокаторові? Я ходив по кімнаті, повний чорних думок. І який же я був радий, коли побачив на вікні ніж для безпечної бритви. Це те, що для мене необхідне, що дасть мені можливість назавжди позбутися болю й страху. . . Ця дорога для мене значітка трохи мене заспокоїла. Тим часом мого «рятівника» поляка нема. Вже 6, 7 і 8 година вечора. В серце западає тривога. Аж ось перед заходом сонця, поляк заходить до кімнати. Приніс якийсь пакунок, обмотаний газетою, поклав його на своє ліжко, закурив сигарку, і при виході з кімнати дав мені непомітно знак, щоб я теж вийшов. Перечекавши якусь хвилину, я вийшов. Поляк сидів на тій же лавці, під сосною.

Коли я підійшов до нього, він дав мені закурити цигарку, закурив сам і каже:

— Справа начеб то виглядає добре. Я був у лікаря

і говорив з ним про вас. Я йому розповів усе так, як ви мені казали. Вислухавши мене, він дав слово вам допомогти. Завтра, 26 липня, відходить транспорт о 9-й годині ранку. Людей для транспорту до трьох тисяч. Це облегло справу для вас, бо коли репатріантів мало, тоді беруть усіх підряд, щоб виконати зарядження, яке дається згори. Отож, ви йдіть у свою кімнату, роздягайтесь, лягайте на своє ліжко і спокійно спіть. Цей лікар уже не одному допоміг, бо людина дуже добра, і я запевняю вас, що й вам допоможе. Але застерігаю: будьте обережні, щоб вас ніхто не помітив, бо тоді справа буде гірша, або й зовсім неможлива.

Побажавши мені доброї ночі, поляк пішов, бо мав родину на приватці.

Після цієї розмови мене ще більше охопив жах і недовір'я, бо справа мені показалася провокаційною. Хто цей лікар? Я його не бачив і взагалі, чи він є тут, в таборі? Коли я цю ніч проведу з надією на лікаря-жида та на солодкі слова поляка-провокатора і не знайду виходу, щоб звідціль вибратись, то більш нагоди не буде. Шукати вночі виходу, не знаючи розташування табору, теж справа безнадійна. Думка наздоганяла думку, і врешті вихід один: жілет від бритви.

Я не міг спокійно не тільки спати, а й лежати. О десятій годині заходить до кімнати воєнний із списками для перевірки. Перевірівши, побажав «спокойной ночи». Коли став виходити, я запитав:

— Чи можу я побачити лікаря, бо я прибув сюди з лікарні й почувую себе дуже погано.

Він ввічливо відповів, що до завтра не можна бачити, бо лікаря в таборі нема, а ранком, при перевірці, щоб я сказав про своє бажання черговому.

Цілу ніч я не міг і на хвилину заснути. Ця ніч для мене була роком. Коли стало розвиднятись, нам принесли каву, білий хліб та мармеляду. Я не міг нічого їсти. Мої співмешканці запитали мене, чому я не п'ю кави? Я відповів, що хворий і не можу нічого їсти.

Як тільки покінчили з кавою, почувлась команда: «Приготуватися з речами». Тому, що я жодних речей не мав, я лежав і думав: Ось як добре вилікував мене поляк з його лікарем-жидом. Дешево, але вдало кушув мене. В кімнаті почалася підготовка. Речей люди мали багато: костюми, патефони і інші цінності «позичені» в німців. Але в мене наготові найголовніша для мене річ, жілет, і тільки на нього надія.

Загули на подвір'ї вантажні авта, які поставлено до кожних дверей бараку задом. З'явилася силенна охорона з автоматами. Тут були і советські вояки, і американські мурини. Тепер для мене стала справа ясна. Провокатор-поляк зробив своє діло. Настав час для останного засобу. . .

Аж ось, відчиняються двері й почувся ніжний жіночий голос: Кибкало! Я озвався. Двері зачинились і я зміг побачити білий халат, в який була вдягнена та особа. Мене стрясло так, що почав стукати зубами. Колеги питають: що з тобою? Я відповів, що мені дуже погано. Ось відчиняються двері, і молоденька дівчина, чи то жіночка, в білому халаті з запискою в руках, знову

кличе: Кибкало! Я озвався. «Виходьте!» Я так схвилювався, що не зміг сам іти. Тоді дівчина підійшла, взяла мене за руку й вивела в коридор. Пройшла метрів чотири і зупинилась. Вийняла з кишені ключа, відкрила маленькі двері, і буквально увірнула мене туди, зачинила й замкнула ключем. Це була, чи то шафка для посуду, чи й сам не знаю що, бо тільки можна було стояти, а навкруги порожні полиці.

Ну, думаю, щось воно є на мою користь, але на чому скінчиться, не ще питання. За декілька хвилин клацнув ключ і переді мною стояв мужчина, середнього росту, блондин, у білому халаті, з веселим і добрим обличчям, а з ним ота молоденька панночка. Беруть мене під руки, а мені цей мужчина каже: «Ви удавайте з себе зовсім кволого», і повели. Вдавати з себе кволого мені не треба було, бо я таким і був. Мене ведуть понад машиною й охороною, ніхто нічого не питає, а тільки дивляться. Для мене стало ясно, що все було добре обдумано й приготовлено.

Увели мене в порожній барак і зачинили двері. Мене запитав чоловік у білому халаті: «Чи зможете самі йти?» Я відповів, що зможу. З халата, з бокової кишені, цей чоловік витягає маленьку записочку й каже:

— Це перепустка. Виходьте з барака в протилежну сторону, спокійно, не спішіть, не хвилюйтесь, а йдіть прямо. Коли вам пересіче велика дорога, повертайте вліво, і вона вас доведе до брами. На брамі є руські й американські вояки. Старайтеся попасти до американців, і покажіть їм оцю записку. Щастя вам. Боже.

Я потиснув їм руки, поцілував обох у голову й запитав: — Скажіть, кому я маю за це подякувати?

Він засміявся й каже: — Одному Богові.

Я пішов. Але мене гнітило одно, а саме, те, що я не зміг подякувати організаторові цього святого діла, отому доброму-предоброму полякові. Він же врятував мені життя. Я повік не забуду його доброго серця. Я пішов указаним шляхом, до брами. Тут стоїть три черги з одної і три з другої сторони. Стаю в чергу, де американський вояк-мурич. Підходжу, показую перепустку, а він і не дивиться, жує гуму й каже: «Окей».

Так я відбув за одним разом операцію й репатріацію.

ТАБІР ТА ЕМІГРАЦІЯ ДО АМЕРИКИ

До бавора, де я залишив дружину, кілометрів 12. Вийшовши з того проклятого табору, я зовсім не відчував хвороби, забув про неї. Але протеліпавшись кілометрів три, почув, що сили мої слабнуть. Я майже на кожному кілометрі, а то й менше, сідав на відпочинок. Вийшов із табору приблизно о дев'ятій годині ранку, не пізніше пів до десятої, а прибув до бавора вже опівночі. Я ніколи не думав, що дійду. Прийшов до своєї квартири, а дружина моя завтра збирається йти до лікарні взнати, як я почуваю себе після операції. Я їй кажу:

— Вже операція пройшла, але було дуже тяжко, не думав я, що залишуся живим. Та дякувати добрій людині, переніс її.

Після цього я зовсім звалився з ніг. Майже місяць пролежав, не вставав, а в лікарню більше не наважувався йти. Щодалі, то частіше почали з'являтися людологи. Коли трохи поправився, вирішив переїхати вже не до бавора, а до «барині», де став дворником, а дружина прибиральницею покоїв і куховаркою. Тут праця для мене не була тяжка, але дружині дуже було тяжко, бо треба прибирати 11 кімнат та готувати тричі на день, на 8 душ. Правда, вечорами я дружині помагав. Я до-

глядав двох собак, 13 курей, прибирав двір і садок та чистив одяг.

В грудні, американською владою був виданий наказ, що всі колишні громадяни Советського Союзу повинні з'явитися в репатріаційний відділ у Вольт-Вальт-Гаузен для відправки на «родіну». Баворам та господарствам, у яких працюють згадані особи, треба їх з праці звільнити й розрахувати. Мене теж господарі повідомили. Дружина моя в цей час лежала в шпиталі, у Вольт-Вальт-Гаузені. Це мене дуже настрашило; по-перше я боявся, щоб дружини не забрали з лікарні, як мене, а по-друге, що мене господарі звільнили з праці, і нема куди мені подітись. Я шукав виходу й прийшов до висновку: з'явитися в репатріаційний відділ і розповісти, чому я не хочу повертатись на «родіну». Отож, я написав заяву, в якій зазначив, що був при советах репресований, і повертатись туди, на видиму смерть, не хочу. До цього приклав я вирок суду від 25-го жовтня 1939 року, де мене засуджено на п'ять років. Коло мене недалеко мешкали на квартирі стара емігрантка з двома дочками, які переїхали з Берліну. Це родина бувшого московського кунця першої гільдії, якого при бомбардуванні Берліну було забито. Ці дві дочки, старі дівичі, володіли вісьмома мовами. В Берліні працювали по виробленню іноземних словників, часто приходили до моєї дружини й були з нами знайомі. Отож, я попросив їх, щоб вони переклали на англійську мову заяву й приєднали вирок суду. Це вони зробили. Я попросив одну з них, Ольгу Петровну, щоб пішла зі мною, як перекладачка. Ко-

ли ми прийшли в репатріаційний відділ, там була черга Завідувачем того відділу був американець Турай. Я почув, як він кричав на одного переді мною, що не хотів повертатись на «родіну». Навіть висловився, як мені переклала моя супутниця: «Що, ти гранату в Кремль кинув, що не хочеш повертатись?»

Я побачив, що справа безнадійна. Ось прийшла моя черга. Я подав заяву і вирок суду в українській і англійській мовах. Прочитавши, той чиновник сказав:

— Я не можу на це дати відповіді. З приводу цього я вночі буду балакати з командиром 8-ої армії, а завтра в одинадцятій годині прийдіть і одержите відповідь.

Приговор суду й заяву залишив у себе.

Другого дня я з тою ж перекладачкою з'явився на 11-ту годину дня. Чиновника в офісі не було. Через декілька хвилин прийшов і покличав нас.

Ми зайшли. Він ввічливо сказав: — Сідайте. Далі каже: — Ви можете не з'являтися для репатріації на «родіну».

Я запитав: — Як же мені бути? Мене господар звільнив із праці, а друге, дайте мені якийсь документ. Бо совети можуть мене забрати.

Він засміявся й каже: — Ваш господар про це знає, і коли ви бажаєте працювати далі, то працюйте. Гарантії, щоб совети не забрали вас, згідно Ялтинської угоди, ми не можемо вам дати. Так що в цьому шукайте самі виходу. Видавати вас ми не будемо, з списків тих, що підлягають репатріації, вас виключили. Можете йти та спокійно жити.

Ми вийшли. Аж тут відчиняються двері й дівчина, що працює за перекладачку, завертає нас назад. Ми повернулись. Чиновник сидів і щось писав. А коли закінчив, дав мені записку й через перекладачку каже:

— Зайдіть туди, де дають продовольчі картки й одержите святочний приділ.

Я подякував. Це було перед Різдвом. Ми зайшли й одержали святочний приділ, і то безкоштовно. Самого цукру 16 фунтів, масла три фунти, далі м'ясо, сир, і т. д.

Одержавши все, я половину дав своїй перекладачці й подякував їй. Прийшов до свого господаря, а він кричить: «Гут, Полікарп, арбайтен зі пох». . . Як я зазначив, що дружина моя лежить в лікарні, то з того місячного святочного пайка я дав частину медичній сестрі та попросив її, щоб вона потелефонувала до господаря, в якого я був, якщо б совети забирали мою дружину, як забирали мене.

Далі залишатись у баворів було неможливо, і ми всі, тринадцять родин, що разом їхали і всі там улаштувалися на працю, вирішили переїхати в Мюнхен. Отож, другого дня після Різдва, ми виїхали до Мюнхену й знайшли напівзруйновані бараки бувшого польського табору. Кожний, як зумів, обладнав собі кімнату. Знайшли на розвалинах печі й пристосували їх до життя. Я переїхав до Мюнхену сам, дружина залишилася в лікарні за 35 км. від Мюнхену. Тут я зовсім звалився з ніг. Дякуючи своїм колегам, Аркадію і Скубію, які прийняли мене в свою кімнату, і я потихеньку тягнув то вікно, то двері, або яку небудь дошку. За два

тижні приїхала й дружина з лікарні. Харчувалися на картки. Через деякий час улаштувалися всі на працю в підрадчика Черниша, в якого, як інженер, працював Бобрицький. Один я не працював, бо не мав сили навіть піти за продуктами.

Мої колеги, які працювали в Черниша, сказали інженеру Бобрицькому, що я і дружина хворі, не працюють, навіть не мають за що викупити продукти, й чи не влаштував би він нас десь на працю. Бобрицький, будучи в цьому таборі, заходить до мене й питає, чи зможу я приходити на працю. Я відповів, що помалу зможу. Він тоді каже:

— Завтра разом з робітниками приходьте, я робити вас не буду примушувати, будете розпалювати піч та прибирати в конторі. Ми будемо американцям бараки, а вони дають нам безкоштовний добрий обід. Платню будете одержувати таку ж, як і інші, а далі будемо бачити. — Я щиро подякував інженерові Бобрицькому.

Так я став робітником на фірмі. Потроху почав поправлятися. Настала весна 1946 року. Табір, в якому ми жили при Ганновер штрассе, був зовсім розвалений. По весні, сюди почали прибувати з усіх кінців і різних національностей: поляки, козаки, калмики, і хто хочеш. Пішла сильна крадіжка, бо жити з чогось треба було. Крали в баворів корови, коні і що попало. Поліція не вилазила з табору. Жити стало небезпечно. Отож, я вирішив перейти в табір УНРРА. З великим трудом, за браком місця, мене прийняли в табір. Цей табір «Ляйм» вважався робітничим табором, а оскільки я був хворий,

мене поставили бльоковим. Так я з червня місяця 1946 року став під опіку УНРРА. При оформленні в таборі, я виповнив блянк, що я з Полтави. Комендант табору, американець, сказав, що в нього й одного чоловіка немає з-під советів, а тому анкету треба переписати. Я сказав: пишійть, що хочете. Так мене записали, що я з Коломиї. Ще перед виїздом у табір, я вступив до організації бувших політв'язнів з-під советів. Ставши членом Організації Політв'язнів, я написав спомини «Про чорні дні Єжовщини».

В 1947 році по всіх таборах УНРРА була перевірка статусу ДП. Багато було таких, що повтікали з табору. Це ті, що не підпадали під статус. По приїзді в табір комісії, були роздані анкети, щоб кожний їх виповнив. При заповненні цієї форми, я написав, що я з Полтавщини, прожив там до 1943 року, вересня місяця, був советами репресований і при відступі німців добровільно покинув батьківщину. Ті, які перевіряли, чи правильно я виповнив анкету, не радили так писати, бо, мовляв, тобі не визнають права ДП і виключать з табору УНРРА. Але я не погодився писати неправду. У графі, яка запитувала, як я потрапив в Німеччину, я написав: Своєю конякою приїхав аж у Мюнхен. З цим комісія ніяк не погодилася й викреслила, а натомість написала, що силою вивезли німці.

Так, усі виповнені анкети були вислані до комісії. Мене в таборі всі звали дурнем, а дехто казав, що я хочу повертатись на «родину» і через те так написав. Я не звертав на це уваги, але дружина дуже хвилюва-

лася і благала мене виправити анкету. Бо їй усі казали, що нас, згідно умови в Ялті, відправлять на «родину». Я твердо вірив, що цього ніколи не буде. Я казав своїй дружині, що в найкритичніші часи, тоді, як ловили і силою відправляли на «родину», я сказав правду, хто я, і мене не відправили, а тепер зовсім не треба боятись.

За пару тижнів приїхала комісія для опиту кожного, згідно виповненої анкети. Приїхало чотири військовики з своїми перекладачами. Викликали й мене з дружиною. Переглянувши нашу анкету, військовий запитав мене:

— Чи дружина весь час із вами?

Я відповів, що лише в час перебування мене в тюрмі, дружини зі мною не було.

Коли перекладачка це йому сказала, він з хвилину сміявся, а потім запитав:

— Чим ви можете підтвердити ваше перебування в тюрмі?

Я показав вирок Полтавського Обласного Суду. Тоді військовий запитав дружину:

— Чи вона знала мене до одруження зі мною.

Дружина відповіла, що ми з одного села і знала мене з дитинства. На цьому все було закінчено.

Дружина ще більше впала в паніку, мовляв, тому тебе нічого й не питали, що все ясно, що відправлять в СРСР. По скінченні цього скринінгу, комісія виїхала, сказавши, що результат і видача ДП карток будуть за пару тижнів. Оці пару тижнів у дружини не висихали

очі, і вона твердила: Тебе нічого не питали, ти сам написав, що є громадянином Советського Союзу, а тому підпадаєш до відправки на «родину». Але я твердо вірив, що коли навіть і не визнають мене за ДП, то визнають політичним емігрантом, і я матиму право на азиль. За пару тижнів я одержав ДП картки, які заспокоїли нерви дружині.

При видачі ДП карток, було ще одно непорозуміння. Там у картці, треба було виповнити: з якої я України з руської, чи польської? Коли це мене запитали, я сказав, що я ні з руської України, ані з польської, а взагалі з України. Та дівчина, що виповняла картку, не змогла мене переконати, а тому вдалася до американця, який був приявний при видачі. Він сам, через свого перекладача, запитав мене з якої я України, з польської, чи руської? Я відповів, що я з тієї України, яку в Об'єднаних Націях представляє Мануїльський. Коли перекладачка це йому пояснила, він сказав, щоб записали в картці Україна. Слова «руська», «польська», відпали.

На початку 1948 р. було опубліковано в пресі, що Віктор Кравченко, який вибрав свободу і не побажав з Америки повертатись до СРСР, готує суд проти Советського режиму, і хто бажає стати свідком проти комуністичного режиму і ствердить своє свідчення советськими документами, щоб зголосився на його адресу. Я дав на це згоду, виславши в письмовій формі матеріали свідчення і фотокопію Полтавського Обласного Суду з 25 жовтня 1939 року.

Через деякий час, одержав листа з подякою від Кравченка, а також від його адвоката де зазначено, що моє свідчення заслуговує на увагу і прилучено до матеріялів суду. В цей час, у Мюнхені, був утворений Комітет для збирання матеріялів до процесу Кравченка, головою якого був професор Іван Вовчук. Через деякий час я одержав листа від Віктора Кравченка, щоб вислав своє свідчення в українській і французькій мовах, і щоб воно було завірено нотарем. Разом з цим листом вислав мені декілька доларів на оплату всіх витрат.

Я поніс свої матеріяли в бюро перекладів чужоземних мов, де мені переклали на французьку мову, й де я заплатив 49 марок, бо матеріяли зайняли 15 сторінок друкованого письма, а також поніс до нотаря, який затвердив мій підпис. За це заплатив 19 марок.

Комітет, що утворився в Мюнхені, під головуванням І. Вовчука, пов'язався з Кравченком і його адвокатом. В половині березня 1949 р. мав розпочатись у Парижі суд і адвокатура Кравченка з Парижу прислала листа до комітету, щоб прислали або привезли зібрані матеріяли для ознайомлення з ними. Я теж одержав листа про негайну висилку завірених нотарем матеріялів. До мене приходив секретар Мюнхенського Комітету, п-ні Іваницька й каже, що наш представник везе в суд матеріяли, то давайте завеземо й ваші, бо при висилці поштою їх можуть перехватити й знищити. Я погодився і під розписку здав їй.

За тиждень розпочався суд. Я одержую від Кравченка з Парижу телеграму, про негайну висилку свого

свідчення, бо в суді його не знайшлося. Я з'явився в Комітет до Іваницької й запитав: Де поділи мої документи, які забрали для відправки в Париж? Одержав таку відповідь: Вони здані Кравченкові. Я показав їй телеграму з Парижу, що одержав від Кравченка. Іваницька, прочитавши її, каже: «Я вам не раджу завоювати авторитет для Кравченка, це бувший комуніст і не варто ставати в його обороні перед судом в Парижі».

Цією відповіддю я був приголомшений і відповів:

— Мене не цікавить, хто і чим був Кравченко, а цікавить те, що це публічний суд проти варварського режиму, проти нищення українського народу, ось чому я дав згоду бути свідком на цьому суді, а не в захист Кравченка, бо я сам був цим режимом скалічений і проти цього режиму я став свідком перед вільним світом. Що торкається авторитету Кравченка, то він його завоював перед вільним світом без мене і без вас. Він виступив проти цього режиму, а ви ніби стали в обороні його. — Далі я запитав, де поділи мої документи, які в мене забрали для відправки в Париж? Одержав відповідь: Не знаю, я, мовляв, віддала голові цього Комітету, І. Вовчукові, а його в Мюнхені нема, він на з'їзді ЦПУЕ.

Я побачив, що мене ошукано й тратити часу нечого. Зразу поніс копію, яку залишив у себе, в бюро перекладів, і мені знову переклали на французьку мову. Другого дня поніс для завірення в нотаря і спішним листом направив у Париж. Так я, перший раз по приїзді на еміграцію, виступив публічно проти того режиму, від

якого втікав і через який залишив те, що для мене найдорожче — УКРАЇНУ.

Як виявилось опісля, уповноважені Комітету поїхали до Парижу й повезли списки свідків, а не матеріяли. мовляв, свідки самі будуть на суді зізнавати. Кравченко, а також його адвокат, на це не погодились, боялись провокаторів. Вони вимагали, щоб свідки перед виступом дали своє свідчення в письмовій формі, що вони будуть зізнавати. Отож, вони не погодились наперед дати письмове зізнання, а Кравченко не погодився брати їх, як свідків. Вони своїх зізнань не дали, а разом і моїх, і коли повернулись у Мюнхен, то не повернули моїх свідчень мені.

Після цього суда, Кравченко видав книгу про перебіг суду, де вміщено й мої свідчення разом з фотокопією вироку Полтавського Обласного Суду від 25. 10. 1939 р., що було передано «Голосом Америки» в серпні 1952 року.

Швидко після цього процесу, я довідався з преси, що в Канаді, заходами українців, готується до видання перший том «Білої Книги про чорні діла Кремля», з закликом до всіх українців, щоб надсилали матеріяли до цієї книги. Мною були вислані матеріяли про «Чорні дні Єжовщини» з фотокопією Полтавського Обласного Суду, які й були вміщені в згаданій Книзі на п'ятнадцяти сторінках.

В кінці 1948, чи на початку 1949 року, точно не пам'ятаю, при Об'єднаних Націях, представник Франції, Давид Русе, обвинуватив Советський Союз у за-

провадженні невольничої праці в ССРСР, за що був притягнутий французькими комуністами до відповідальності за наклеп (звичайно, з наказу Москви).

З Кравченкового процесу він, Давид Русе, довідався про моє свідчення і взнав мою адресу. Вкінці листопада місяця 1949 року я перебував у таборі «Варнер Касерне», в Мюнхені. Заходить до мене молодий чоловік, років 25-30, і щось каже до мене. Я його не розумію, і не було такого, щоб переклав. Він витягає з свого портфеля дві картки й показує. Я прочитав. Там на одній було написано моє прізвище та ім'я й адреса, на другій прізвище Івана Майстренка і його адреса.

Я пішов з ним до Майстренка, який мешкав в однім бльоці зі мною. Як виявилось, це був сильний від Давида Русе, який приїхав у Мюнхен. Отже, цей чоловік приїхав, щоб забрати мене й Майстренка, і привезти до готелю, де перебував Д. Русе. Так ми з Майстренком були представлені письменникові Д. Русе. Коли ми туди приїхали, цей що нас привіз, пішов і доклав йому. Він покликав нас обидвох. Мав свого перекладача. Коли зайшли до нього в кімнату, Русе запитав мене, чи був я свідком на процесі Кравченка в Парижі? Я відповів, що так. Він сказав, що знайомий з текстом мого свідчення на процесі Кравченка й бажав би, щоб я став свідком у нього, і розповів у чому справа.

Вислухавши його, я дав згоду, але додав, що я проходжу комісію для виїзду до Америки й чекаю на виклик тої комісії, так, що не знаю, чи зможу бути присутнім на суді. Вислухавши мене, Русе сказав:

— Ви можете дати зараз свідчення в письмовій формі, а ваш підпис завірять відповідні органи, і це буде законно.

Так я другий раз став свідком, публічно заявив, хто я, чим був при советах і чому емігрував звідти.

4-го квітня 1950 року мене покликано на медкомісію для виїзду до Америки. Після цієї комісії, перед тим, як з'явитися до консуля, мене покликано другий раз до Сі-Ай-Сі. Переглянувши всі мої папери, запитали мене: — Чи подані в анкеті матеріали правдиві? Я відповів, що там є неправда.

— Яка?

— Там написано, — сказав я, — що мене насильно вивезли німці, помимо моєї волі. Правдиво буде так, що я своєю конякою приїхав аж у Мюнхен.

Коли перекладач це переклав, той урядовець пару хвилин сміявся і щось балакав, а далі перекладач каже.

— Не будемо затримувати вашого виїзду, бо треба переробляти всі ваші папери. Хай іде так, як написано, а ми напишемо тут свою примітку.

Я відповів: — Справа ваша, але я повинен сказати правду. — Так я 4-го травня 1950 року ступив на землю Вашингтона з його Праведним Законом.

По приїзді до Америки, я подав свої спомини до щоденника «Свобода» під назвою «Чорні дні Єжовщини», де описав, хто я, чому залишив рідну батьківщину. Ці спомини були вміщені в щоденнику чч. 149-153 за 1951 рік.

По появі в пресі моїх статей на початку 1952 ро-

ку, я одержав з Департаменту Справедливости просьбу надіслати свої спомини в п'ятьох примірниках, та щоб дав згоду передати їх в українській програмі «Голос Америки». І коли я погоджуся на передачу, то чи передавати під моїм справжнім прізвищем, чи під псевдом, і яким саме. Я дав відповідь, що ніякого псеуда не маю. Й хай передають під моїм власним прізвищем.

В скорому часі після цього я одержав від директора Психологічного Інституту, І. Лондона, листа, що він збирає документи для вивчення соціальної системи Совецького Союзу, і щоб я надіслав йому свої спомини та фотокопію вироку Полтавського Обласного Суду. Все це я переслав.

В 1954 році, я виступив, як свідок, перед Комісією Керстена, що й залучено до протоколу свідчень сенатора Керстена. На початку 1952 року, я вступив до Організації ДОБРУС (Демократичне Об'єднання бувших репресованих українців советами), завданням якої викривати всі злочини, як білої так і червоної Москви, супроти України та інших поневодених народів, перед вільними народами світу. В тій Організації я залишаюся до цього дня.

Отож, скільки я мав сили допомогти визволенню своєї Батьківщини, я зробив це для неї.

Рочестер, 1959 рік.

З М І С Т :

<i>Від автора .....</i>	<i>5 стор.</i>
<i>Війна і революція .....</i>	<i>7 "</i>
<i>Підпільна організація .....</i>	<i>35 "</i>
<i>Споживча кооперація та колективізація .....</i>	<i>62 "</i>
<i>Мій арешт .....</i>	<i>77 "</i>
<i>Праця в колосі після арешту .....</i>	<i>111 "</i>
<i>Як я відбув операцію і репатріацію .....</i>	<i>145 "</i>
<i>Табір та еміграція до Америки .....</i>	<i>154 "</i>

PRINTED IN ARGENTINA

Talleres Gráficos »Champion«
c. Mercedes 2163/67, Buenos Aires.

